

Ramūnas Labanauskas

Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su sovietų režimu 1940–1941 m.*

Straipsnio tikslas – nustatyti jaunųjų katalikų – vienos iš katalikų visuomeninių politinių grupių – santykį su sovietų režimu 1940–1941 m. Jis nevienareikšmis ir netgi paradoksalus: istoriografijoje vyraujantis požiūris į konfrontacinį jaunųjų katalikų santykį su sovietų valdžia, paremtas išankstine katalikų ir komunistų pasaulėžiūrinio ir ideologinio nesutaikomumo nuostata ir aktyvaus jaunųjų katalikų dalyvavimo antisovietiniame 1941 m. Birželio sukilime faktų, disonuoja su šaltinių – periodinės spaudos, saugumo institucijų (Valstybės saugumo departamento, sovietinių represinių struktūrų) baudžiamųjų bylų, taip pat atsiminimų, dienoraščių – informacija, leidžiančia kalbėti ir apie jaunųjų katalikų bendradarbiavimą su

naująja valdžia. Šį paradoksą galima paaiškinti tik pripažinus, kad jaunieji katalikai laikėsi dvejopos taktikos požiūryje į sovietų valdžią: formaliai pripažinę Liaudies vyriausybę ir tolesnes sovietinio režimo modifikacijas bei su režimu bendradarbiavę, jie tuo pat metu performavo savo nepriklausomybės metais veikusias visuomenines struktūras, kad parengtų jas aktyviam antisovietiniam pasipriešinimui. Jų laikyseną sovietų valdžios atžvilgiu labai paveikė jų ideologija: socialinis ir tautinis angažuotumas dėl visos lietuvių visuomenės sutarimo laikyti lietuvių kalba pagrįstą tautiškumą būtinu savo reikalavimų minimumu, įgalinę juos bendradarbiauti su visomis lietuvių politinėmis ir visuomeninėmis jėgomis.

---

* Šis straipsnis laikytinas autoriaus straipsnio „Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940)“ (*Bažnyčios istorijos studijos*, t. 3, Vilnius, 2010, p. 173–242) tęsiniu. Jame nagrinėjamos jaunuosius katalikus bendradarbiauti su komunistais paskatinusios pasaulėžiūrinės, ideologinės, politinės ir geopolitinės priežastys. Be kita ko, straipsnyje pažymima, kad bendradarbiauti su komunistais įgalino jaunųjų katalikų „ideologijos tautinis ir socialinis angažuotumas bei tradicinės transcendencinės orientacijos nykimas [...]“. LKP įtaką lietuvių visuomenei lėmė ne tiek komunizmo idėjos, kiek baimės dėl Vokietijos keliamos grėsmės Lietuvos nepriklausomybei ir lietuvių tautai eksploatavimas, orientaciją į Sovietų Sąjungą siūlant kaip išeitį Lietuvos geopolitinėms problemoms spręsti [...]. Jaunųjų katalikų orientavimasis į vieną ar kitą valstybę tebuvo taktinio pobūdžio ir nereiškę tapatinimosi su jomis. Jų nuostatas išreiškė besąlyginis lietuvių tautos interesų gynimas [...]“ (ibid., p. 240–241).

IVADAS

Esminiai, staigūs, o kartu prieštaringi ir nevienareikšmiai lietuvių tautos gyvenimo pokyčiai 1940–1941 m. – sovietų okupacija ir aneksija, spartus nepriklausomybės meto principų, vertybių, papročių naikinimas ir visuomeninių struktūrų ardymas, o kartu daugelio siektos socialinės ekonominės reformos ir šalies modernizacija – vertė katalikų visuomenę skubiai suformuoti savo požiūrį į naująją tikrovę ir svarbiausią jos veiksnį – sovietinį režimą. Jos pasirinkimą lėmė daugelis ideologinių, politinių, tautinių ir geopolitinių veiksnių. Šiame straipsnyje analizuojamas vienos iš katalikų pasaulėžiūrinių grupių – jaunųjų katalikų sąjūdžio (toliau – JKS), visuomeninio politinio ir kultūrinio katalikų judėjimo, į kurį susibūrė intelektualiam katalikų elitui priklausę visuomenės ir kultūros veikėjai (Pranas Dielininkaitis, Ignas Skrupskelis, Juozas Ambrazevičius, Juozas Grinius, Antanas Maceina, Zenonas Ivinskis ir kiti)¹, – požiūris į sovietų režimą 1940–1941 m. Jis buvo nevienareikšmis, nes ir pats katalikybės bei marksistinio komunizmo – sovietinio režimo ideologinio pamato – santykis nebuvo vienareikšmis: jis įgalino ne tik katalikybę ir marksistiniu komunizmu besiremiančių visuomeninių politinių darinių konfrontaciją, bet ir bendradarbiavimą. Kalbant apie JKS, galima įžvelgti abi šias santykio su komunizmu ir atitinkamai sovietiniu režimu linijas. Tačiau reikia pabrėžti, jog „bendradarbiavimas jokių būdu nereiškia absoliučios, totalios identifikacijos su bendradarbiavimo partneriu“, t. y. jis „nesuponuoja jaunųjų katalikų ideologinio susitapatinimo su komunistais“, nors iš tiesų numato bendros bazės „tokiam palankiu nusistatymu grindžiamam santykiui“² egzistavimą.

Katalikų visuomenės santykiui su sovietiniu režimu 1940–1941 m. aptarti skirta ne-

maža darbų. Katalikų bažnyčios santykius su sovietų režimu, t. y. oficialųjį, institucinį katalikų visuomenės sąveikos su režimu aspektą, tyrinėjo Arūnas Streikus³. Jis atskleidė konfrontacinio jų santykių aspekto pobūdį. Kartu istoriografijoje esama darbų, kuriuose labiau išryškinama bendradarbiavimo linija. Vytautas Vardys⁴ daug vietos skyrė Bažnyčios vadovybės ir pasauliečių elito pastangoms ieškoti galimybių „taikiai sugyventi“ su režimu. Regina Laukaitytė kruopščiai išnagrinėjo vieną šio „taikaus sugyvenimo“ atvejį – kun. Mykolo Krupavičiaus laikyseną sovietų režimo atžvilgiu⁵. Nekonfrontacinio jaunųjų katalikų požiūrio į sovietų režimą prielaidoms ir pobūdžiui suvokti labai svarbus Kęstučio Skrupskelio straipsnis⁶, gerai perteikiantis 1940 m. vasaros įvykių potencialų variantiškumą. Empiriškai pagrįsta sovietinio istoriko Jono Aničo⁷ „klerikalų“ santykių su sovietų valdžia „dvejopos taktikos“ koncepcija. Katalikų visuomenės antisovietinio pasipriešinimo genezei suvokti svarbūs Sigito Jegelevičiaus, Mindaugo Bloznelio, Antano Mažiulio, Valentino Brandišausko⁸ (nors šis istorikas nepagrįstai sumažino antisovietinio pasipriešinimo organizuotumo laipsnį), taip pat labiau asmenine patirtimi paremti ar ryškiau atstovaujamos grupės indėlių respektuojantys darbai⁹. Visuomenės ir valdžios laikysenai 1940 m. okupacijos atžvilgiu skirti Liudo Truskos ir Vytauto Kancevičiaus darbai¹⁰. Išsamiausiai paskutinius nepriklausomos Lietuvos gyvavimo metus tyręs L. Truska visuomenės požiūrį į sovietinę okupaciją ir režimą laiko „politinės ir moralinės krizės“ pasireiškimu. Jis pabrėžia, kad vos ne visa Lietuvos visuomenė bendradarbiavo su sovietiniu režimu, o vėliau kaltė dėl sovietinio režimo padarinių lietuvių tautai buvo suversta žydu tautai¹¹. Tokios koncepcijos pagrindumas kelia abejonių.

Darbe panaudotas šaltinius galima suskirstyti į kelias grupes: 1) saugumo institucijų dokumentai; 2) atsiminimai, dienoraščiai, laiškai ir memorandumai; 3) periodinės spaudos straipsniai. Pirmajai šaltinių grupei priskirtini sovietinių ir nepriklausomos Lietuvos saugumo institucijų dokumentai. Svarbiausias šaltinis, leidžiantis atskleisti JKS vaidmenį antisovietinio pasipriešinimo formavimosi (iki 1940 m. rudens) procese, – sovietinių represinių struktūrų baudžiamosios bylos¹². Katalikų visuomenės laikyseną režimo atžvilgiu padėjo atskleisti Valstybės saugumo departamento (toliau – VSD) biuleteniai ir agentūriniai pranešimai¹³.

Iš antrosios šaltinių grupės¹⁴ ypač vertingi atsiminimai, patvirtinantys baudžiamųjų bylų duomenis apie katalikų visuomenės pasipriešinimą sovietų valdžiai¹⁵.

Jaunųjų katalikų bendradarbiavimo su sovietų režimu pobūdžiui ir aplinkybėms nustatyti pasinaudota publikacijomis „XX amžiuje“ ir „Naujojoje Romuvoje“.

Darbe keliamos šios prielaidos: 1) visa organizuota katalikų visuomenė legitimavo Liaudies vyriausybės sudarymą ir jos veiklą bei sovietinio režimo sukurtas struktūras, siūlydama joms bendradarbiauti; 2) nors jaunieji katalikai bendradarbiavo su sovietų režimu, jų giluminį požiūrį apibūdino priešinimasis režimui; 3) požiūrį į sovietų valdžią 1940–1941 m. katalikai grindė lietuvių solidarumo primatu, veikdami išvien su nekatalikais Šaulių sąjungoje (Šaulių mirties batalione) ir kitose pasipriešinimo struktūrose; 4) 1940 m. vasarą ir rudenį buvo sparčiai performuojamos JKS veikiamos „Pavasario“ ir Lietuvos krikščionių darbininkų sąjungos (toliau – LKDS) struktūros antisovietinio pasipriešinimo uždaviniams vykdyti, glaudžiai sąveikaujant su Katalikų bažnyčios hierarchais ir ateitininkija; 5) jaunieji katalikai vadovavo

sukilimą parengusiems studentams ateitininkams.

Darbo uždaviniai: 1) atskleisti organizuotos katalikų visuomenės bendradarbiavimo su sovietiniu režimu pobūdį; 2) nustatyti JKS bendradarbiavimo su sovietiniu režimu pobūdį; 3) išanalizuoti jaunųjų katalikų veikiamų ankstesnių, t. y. nepriklausomos Lietuvos, katalikų visuomeninių struktūrų antisovietinę veiklą.

KATALIKŲ VISUOMENĖS LAIKYSENA SOVIETŲ VALDŽIOS ATŽVILGIU

Turimi duomenys leidžia teigti, kad visa katalikų stovykla (katalikų visuomeninis elitas), nors ir ideologiškai marga, pasisakė už tai, kad birželio 14 d. sovietų ultimatas būtų priimtas. Svarbų vaidmenį čia vaidino jaunesiems katalikams labai artimi Edvardas Turauskas ir Kazimieras Bizauskas¹⁶, kurie buvo puikiai perpratę Lietuvos ir SSRS santykių peripetijas. Jie visiškai pritarė birželio 12 d. „ašies“ pasitarimo sprendimui, kuriuo jai atstovaujantys ministrai buvo įpareigoti atsistatydinti¹⁷ ir sukelti Antano Merkio kabineto krizę. Paskutiniame vyriausybės posėdyje svarstant sovietų ultimatumo klausimą K. Bizauskas bene entuziastingiausiai pasisakė už tai, kad jis būtų priimtas¹⁸, kas daug sako ir apie pačių jaunųjų katalikų poziciją šiuo klausimu. Jaunųjų katalikų lyderis P. Dielininkaitis neabejotinai buvo puikiai susipažinęs su esama padėtimi, nes dalyvavo birželio 14 d. pasitarime¹⁹, su juo buvo tariamasi²⁰ prieš prasidedant K. Bizausko deryboms su Vladimiru Dekanozovu. P. Dielininkaitis dalyvavo ir birželio 16 d. liaudininkų ir katalikų veikėjų pasitarime, kuriame buvo pripažinta Liaudies vyriausybė ir pritarta, kad Ernestas Galvanauskas įeitų į jos sudėtį²¹.

Po 1940 m. okupacijos iš katalikų veikėjų bene aktyviausiai su naująja valdžia palaikė ryšius kun. M. Krupavičius. Dar 1940 m. birželio 23 d. jis parašė laišką Justui Paleckiui²², kuriame Lietuvos krikščionių demokratų partijos (toliau – LKDP) vardu išreiškė „pilną pasitikėjimą“, pažymėdamas, kad LKDP „tenka maloni pareiga skelbti ir remti tas santvarkos permainas“, kurias J. Paleckis ras „reikalinga padaryti naujoj Lietuvoj“. Buvo garantuota, kad LKDP bus „rimta talkininkė visiems“ J. Paleckio „darbams bei sumanymams“²³. 1940 m. liepos 11–12 d. M. Krupavičius susitiko su kai kuriais naujaisiais Lietuvos vadovais: Karoliu Didžiuliu-Grosmanu, Pijumi Glovacu, Mečislovu Gedvilu²⁴, Juozu Vaišnoru²⁵, LSSR NKVD komisaru Aleksandru Guzevičiumi²⁶. Iki 1940 m. spalio 7 d. M. Krupavičius parengė memorandumą „Katalikų su komunistais bendradarbiavimo reikalų“, adresuotą Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, Lietuvos Komisarų Tarybos ir Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto nariams, kurį jiems įteikė apie 1940 m. spalio mėn. vidurį²⁷. Memorandume teigiama, jog katalikai turi su komunistais „placią bendro darbo dirvą“²⁸, reiškiamas įsitikinimas, kad tai, „kas yra lietuviška, yra lygiai brangu ir mums, katalikams, kaip ir komunistams“²⁹, ir pageidavimas: „Kiek laimėtų ir kaip džiugtųsi Tarybų Lietuva, kad ranka į ranką jos dirvonų vagas verstų komunistai katalikai su komunistais materialistais.“³⁰ 1940 m. gruodžio pradžioje savo pokalbiuose su NKVD pareigūnais M. Krupavičius aiškino, kad „Lietuvos katalikų veikėjai, bent jau dauguma jų, atsidūrę prieš dilemą – kam teikti pirmenybę – hitlerininkams ar Sovietui, pirmenybę teikia Sovietų valdžiai. [...] pažangieji Lietuvos bažnytininkai [...] jaučiasi esą savo tautos sūnūs ir jai tarnauja. Vokiečiai lietuvių naciją sunaikins, bolše-

vikai, nors savaip, ją saugo ir net ugdo jos kultūrą.“³¹ Anot M. Krupavičiaus, „Lietuva turi pasirinkti: arba dabartinio valstybingumo stiprinimas, arba vokiečių puolimas. [...] Mums liko nepriklausomybė tam tikrose ribose.“³² Tokių susitikimų su NKVD pareigūnais būta ir daugiau³³.

Atrodo, yra racijos visus šiuos kun. M. Krupavičiaus kontaktus su sovietų valdžia ir memorandumą laikyti siūlymu sovietų valdžiai bendradarbiauti. Voldemarininko Zenono Blyno žiniomis, bendradarbiavimo pagrindas, M. Krupavičiaus supratimu, turėjusi būti „Vakarų Europos liaudies fronto taktika“, ypač – „komunistų siūlytas katalikams bendradarbiavimas Prancūzijoje“³⁴. Z. Blyno manymu, vyko LKDP derybos su LKP CK³⁵. Lygiai taip padėtį vertino ir liaudininkai. Anot jų, kun. M. Krupavičius vietoj „krikdemų–liaudininkų ašies pasiūlė krikdemų–bolševikų ašį“³⁶. Pasak liaudininkų, „bolševikams nesutikus sudaryti vienybės“ su krikdemiais, pastarieji pradėjo „kovą su jais“³⁷. Toks M. Krupavičiaus kontaktų su sovietų valdžia vertinimas yra pagrįstas, tačiau tai nereiškia, kad jis negalėjo, kaip pats teigia, svarstyti potencialaus pasipriešinimo sovietams okupacijos pradžioje ir net organizuoti jo³⁸. Tautiškumo, pagrįsto lietuvių kalba, gynimas (programa *minimum*) ir tenkinimasis egzistavimu Lietuvos SSR forma (kvazivalstybingumu) nereiškia, kad buvo atsisakyta nepriklausomybės siekio (programos *maximum*).

Dauguma kitų krikščionių demokratų į bendradarbiavimą su sovietų valdžia žvelgė panašiai. Leonas Bistras pirmosiomis okupacijos dienomis teigė, kad „dabar kuriama plačioji koalicija“, ir „į ateitį žiūrėjo labai optimistiškai“³⁹. Juozas Leimonas buvo tikras, kad „sovietai duos Lietuvai pilną kultūrinę laisvę“, „leis moksleivių ateitinių veikimą“⁴⁰. Domas Jasaitis ir po karo buvo įsitikinęs, kad jo bendradarbiavimas su

okupantais „buvo naudingas tautai“. Anot jo, „pirmosios okupacijos metais buvo galima dirbti moraliai neišsižaginus“. Tai buvo įmanoma, „nes visų įstaigų priešakyje buvo „lietuviai, kurie gyveno laisvos Lietuvos idėja“. Anot jo, „reikia, kad ir daugiau tokių Konradų Valenrodų būtų“⁴¹.

Katalikai kultūrininkai taip pat nebuvo linkę rodyti pasipriešinimo. Jie laikė okupaciją Dievo bausme⁴², kurią reikia nuolankiai priimti. Stasys Šalkauskis „netikėjo į greitą“ komunizmo žlugimą, manė, kad lietuvių tautai būtų naudingiau, jei „komunizmas apimtų Vokietiją ir Prancūziją, tada būtų atsvertas rusiškasis (Molotovo–Ždanovo) imperializmas“⁴³. Kita vertus, kultūrininkai ir marksistiniame komunizme išvėlgė pastangų įgyvendinti laisvės, lygybės, brolybės ir teisingumo idealą (komunizmą kaip idealą). Todėl ir smerkdami sovietų valdžios bei jos atstovaujamo komunizmo vienpusiškumą, akcentuojamą permanentinę kovą, jie palaikė pažangias reformas⁴⁴.

Bažnyčios hierarchai taip pat viešai nereikšė priešiškojo sovietų valdžiai⁴⁵. 1940 m. liepos 2 d. Lietuvos vyskupų konferencijos dokumentais, išreiškusiais episkopato pastangas ieškoti kompromiso, Liaudies vyriausybė faktiškai buvo pripažinta⁴⁶. Konstatuota, kad Katalikų bažnyčia visada „darbavosi liaudies gerovei“, todėl Lietuvos katalikų bažnyčios vadovybė „neranda reikalo keisti klero veiklos pagrindus“⁴⁷. Tikėdamiesi išsaugoti „bent minimalias galimybes veikti Bažnyčiai ir dirbti sielovados darbą“⁴⁸, vyskupai pavedė M. Krupavičiui parašyti minėtą memorandumą⁴⁹, vėliau buvo supažindinti su juo ir jį aprobavo⁵⁰, vadinas, solidarizavosi su memorandumo idėjomis. Taigi šis dokumentas „nebuvo vien Krupavičiaus asmeninės iniciatyvos išraiška“⁵¹. 1940 m. rugpjūčio 24 d. vysk. Vincento Brizgio *Pro memoria* LSSR švietimo

ministrui buvo reiškiamas įsitikinimas, kad „naujojoje santvarkoje“ katalikai nebus „išskirti iš pilnateisių piliečių tarpo“ ir „galės prisidėti prie visuomenės gerovės kėlimo“⁵². Apskritai arkivysk. Juozapas Skvireckas ir jo pagalbininkas vysk. V. Brizgys „1940 m. vasarą ir rudenį ne kartą lankėsi pas aukščiausius valdžios pareigūnus“⁵³.

Taigi viešai buvo pripažintas sovietų valdžios teisėtumas, buvo veikama pagal sovietų konstituciją ir įstatymus, o slapčia vykdoma antisovietinė veikla. Labiausiai tai sietina su vysk. V. Brizgio vardu, kaip kad visiškai teisingai nustatė ir sovietų saugumas. Tačiau vargu ar pagrįsta būtų manyti, jog saugumo apsisprendimas laikyti jiems palankesniu nuosaikiosios Bažnyčios dalies atstovą arkivysk. J. Skvirecką⁵⁴ yra paremtas giliausiu paties arkivyskupo nusistatymu palaikyti sovietų režimą. Tai paneigia jo dienoraštis⁵⁵ ir mintys dvasininkų pasitarime įvykus okupacijai. Todėl pagrįsčiau būtų manyti, kad beveik visa Lietuvos dvasininkija buvo nusiteikusi prieš sovietų režimą⁵⁶, tačiau tas priešiškas nebūtinai buvo reiškiamas viešai. Atvirkščiai, beveik visais atvejais dvasininkija rodė apsimestinį lojalumą, o slapčia pagal savo galimybes veikė prieš sovietų režimą. Tokią taktiką J. Aničas įvardijo kaip „dvejopą klerikalų taktiką“⁵⁷. Anot J. Aničo, „katalikų hierarchijos viršūnės nesiryžo viešai pareikšti savo priešišką nusistatymą besikuriančios Lietuvoje naujos santvarkos atžvilgiu. Jie ėmėsi dvejopos taktikos: dėtis lojaliais naujai santvarkai ir [...] kartu [...] rengtis atkurti buržuazinį-klerikalinį režimą Lietuvoje“⁵⁸. Reikia pripažinti, kad toks požiūris į hierarchų ir visų dvasininkų veiklos pobūdį gana pagrįstas. J. Aničas tokios taktikos taikymo pradžią sieja su vyskupų pavedimu M. Krupavičiui „parengti memorandumą partiniams ir tarybiniais organams“⁵⁹.

JAUNŲJŲ KATALIKŲ VEIKLA ĮVEDUS SOVIETŲ REŽIMĄ

Jau buvo minėta, jog jaunieji katalikai kartu su visa katalikų stovykla pritarė, kad SSRS ultimatas būtų priimtas. „XX amžiuje“ nebuvo užsiminta apie okupaciją ir juo labiau neraginta jai priešintis. Atvirkščiai, tauta buvo skatinama laikytis ramiai, drausmingai (tiesa, vadovaujantis siekiu išsaugoti nepriklausomybę), „skaitytis su ta realybe, kuri stovi prieš mus“⁶⁰. Buvo kviečiama saugoti „tautines vertybes, savo tautinę kultūrą“ kaip „amžinas vertybes“⁶¹, reiškiamas įsitikinimas, kad naujoji vyriausybė laikysis draugiškos Sovietų Sąjungos atžvilgiu politikos⁶² ir santykiai su Sovietų Sąjunga „plėtosis [...] nuoširdaus pasitikėjimo dvasia“⁶³.

Jaunieji katalikai besąlygiškai pripažino Liaudies vyriausybę⁶⁴. J. Paleckis buvo vertinamas kaip „geras lietuvis, bet choleriškas, ekscentriškas“⁶⁵. J. Ambrazevičius įtikinėjo Juozą Žiugždą sutikti būti švietimo viceministru⁶⁶. Turėta iliuzijų, kad į naująją vyriausybę bus pakviesta ir katalikų („krikdemų“) atstovų⁶⁷. Buvo pasisakoma už pasaulėžiūrinį „nusiginklavimą“⁶⁸, džiaugiamasi Liaudies vyriausybės kursu į radikalias reformas, posūkiu „į plačiąsias mases, į liaudį, į tautą“⁶⁹, išlaisvinimu iš autoritarinio Antano Smetonos režimo⁷⁰, vardijamos reformos, kurias, kaip manyta, įgyvendins naujoji vyriausybė: „plačiųjų masių kultūrinio gyvenimo sąlygų pagerinimas, elektrifikacija, mūrinė statyba, žemės – miestų ir kapitalų reforma, visuotinis socialinis draudimas, darbininkų namelių statyba ir aprūpinimas pigiais butais, [...] visiems prieinama medicinos pagalba ir panašūs dalykai“⁷¹. Taigi iš esmės buvo laikomasi ankstesnės jaunųjų katalikų programos: siekti, kad visuomenės gyvenimas būtų modernizuotas.

Jaunieji katalikai mėgino su naująja valdžia užmegzti ryšius kontaktuodami su Liaudies vyriausybės nariais. LKDP CK nariai P. Dielininkaitis ir I. Skrupskelis, tikėdamiesi, kad „bolševikai eis į derybas su Lietuvos vyrais“⁷², 1940 m. liepos 12 d. susitikę su teisingumo ministru Povilu Pakarkliu, siūlė jam savo pagalbą, patarimus, informaciją ir „įvairiais būdais galimą palaikyti ryšį“. P. Pakarklis pritaręs savo „senų draugų“⁷³ pasiūlymui ir žadėjęs „palaikyti ryšį“⁷⁴.

Daug vilčių daryti įtaką režimui jaunieji katalikai siejo su jiems labai artimu Steponu Kolupaila⁷⁵, kurio veikla 1940–1941 m. buvo aiškiai prosovietinė⁷⁶. Ji buvo nulemta sąmoningo S. Kolupailos apsisprendimo veikti tautos labai sovietinėse struktūrose. Anot jo, „mes, lietuviai, neturėtume užleisti atsakingų pareigų rusams ir vietiniams komunistams“⁷⁷. S. Kolupailos įtaka buvo bandoma pasinaudoti suimtiems asmenims išlaisvinti⁷⁸. Taip pat, kilus grėsmei, kad bus uždarytas dienraštis „XX amžius“, redakcijos kolektyvas S. Kolupailos prašė prisiimti redaktoriaus pareigas ir jis sutiko⁷⁹. Redaktoriaus pavaduotoju patvirtintas Z. Ivinskis, kolektyve dar liko J. Ambrazevičius, A. Macaina ir J. Grinius⁸⁰.

Seimo rinkimų išvakarėse „XX amžiaus“ kolektyvas, VSD žiniomis, buvo „nusistatęs laikytis lojaliai esamajai santvarkai“ ir „paskartotinai raginti visą katalikišką visuomenę balsuoti į liaudies seimą“⁸¹. Kun. Antanas Šmulskštys paragino lietuvius katalikus paremti šiuos rinkiminės programos (be abejo, Darbo sąjungos) punktus: „Lietuvos valstybės nepriklausomybė glaudžiuose ryšiuose su SSRS, valstybinė lietuvių kalba, lietuviams teisė būti šeiminingais savo valstybėje, darbininko aprūpinimas ligoje ir senatvėje, civilinė metrikacija.“⁸² Nesirengta imtis „kokio nors opozicinio veikimo“⁸³. Nors ir suvokiant, kad Lietuva bus įjungta į

SSSR sudėtį, vis dėlto buvo tenkinamasi galima autonomija⁸⁴. Buvo laukiama pirmojo Seimo posėdžio ir Vyriausybės deklaracijos, iš kurios „krikdemų srovės inteligentai“ tikėjosi, kad paaiškės „tolimesnė santvarka bei veikla“⁸⁵. Net ir po Liaudies seimo nutarimų „dešinieji“ vylėsi, kad „vyriausybė paskelbsianti deklaraciją, kviečiančią visus į kūrybinį darbą“⁸⁶. Lietuvos įjungimas į Sovietų Sąjungą katalikų buvo sutiktas su „tyliu nepasitenkinimu, bet kadangi padėtis neįmanoma pakeisti, tai jie stengsis prisitaikyti prie naujosios santvarkos“⁸⁷. Buvo kalbama apie galimybes Lietuvoje plėtoti katalikišką kultūrą⁸⁸. Tokių vilčių turėjo jauniejiems katalikams artimas Juozas Keliuotis. „Naujojoje Romuvoje“ jis pakvietė tautą prisidėti prie naujojo gyvenimo palaikant Liaudies vyriausybės kursą į reformas lietuvių liaudies labui⁸⁹. Nebuvo griežtai atmetama net galimybė stoti į partiją⁹⁰. Taikytis prie režimo buvo laikoma savaime suprantamu dalyku⁹¹.

1940 m. rugpjūčio 5 d. VSD konstatavo, kad „katalikų inteligentija ir visuomenės veikėjai iš karto nepalankiai nusistatė dabartinio režimo atžvilgiu, tačiau viešo veikimo prieš komunizmą nebuvo reiškiamas. [...] Bet tai nereiškia, kad dešinioji grupė būtų visiškai persiorientavusi.“⁹² Priešiškuamas naujajai valdžiai matyti ir iš kalbų apie galimas represijas prieš katalikus⁹³. Buvo laukiama viską pakeisiančio Vokietijos ir SSRS karo⁹⁴. Ypač įjungus Lietuvą į SSRS pradėta laukti „vokiečių atėjimo“⁹⁵. Todėl ir naujosios valdžios sprendimai, pavyzdžiui, turto nacionalizavimas, vertinti kaip „laikino pobūdžio reiškinys“, nes prasidėjus karui sovietai „būsią išvyti iš Lietuvos“⁹⁶.

Nors ir rodė lojalumą režimui, jaunieji katalikai kiekvieną akimirką tikėjosi būti suimti. Dar 1940 m. liepos mėn. pradžioje J. Ambrazevičius J. Griniui patarė išvykti į Ameriką, o Z. Ivinskiui, „neva mokslo rei-

kalais“, – į Karaliaučių⁹⁷. Prieš pat Liaudies seimo rinkimus buvo gauta žinių, kad numatyta suimti kunigus Juozą Prunskį, Stasį Ylą, Kazimierą Barauską, taip pat Juozą Eretą⁹⁸. Į Vokietiją pabėgo A. Maceina, bėgti ruošėsi ir J. Ambrazevičius (jis buvo nuolat sekamas). Z. Ivinskis ryžosi pasilikti⁹⁹. Rimtai buvo vertinama galimybė būti ištremtiems¹⁰⁰. S. Šalkauskis ragino nebijoti pasėdėti kalėjime¹⁰¹.

Apibendrinant galima daryti išvadą, jog svarbiausia priežastis, dėl kurios nepareikšta viešo nepasitenkinimo Lietuvos okupavimu ir aneksavimu, yra ta, kad esama padėtis suvokta kaip laikina, trukšianti tik iki Vokietijos ir SSRS karo. Todėl buvo manoma, kad visi naujosios valdžios sprendimai neilgalaikiai, o režimo rėmėjai turės pasitraukti iš Lietuvos. Kitas motyvas nesipriešinti buvo pritarimas daugeliui naujosios valdžios vykdomų ar tik deklaruojamų reformų. JKS požiūris į sovietų valdžią bendrame katalikiškame fone buvo specifinis tik tuo, kad tautinį ir socialinį solidarumą jie pabrėžė labiau už kitas katalikų grupes, o jų katalikiškas angažuotumas buvo silpnesnis.

JKS: ANTISOVIETINIO PASIPRIEŠINIMO ORGANIZAVIMAS

Istoriografijoje laikomasi požiūrio, jog pasipriešinimui pradžią davė lietuvių diplomatai užsienyje, pareiškę protestą prieš Liaudies seimo nutarimą įjungti Lietuvą į SSRS. Vėliau kilo gaivališkas pasipriešinimas pačioje Lietuvoje¹⁰², o organizuotas pasipriešinimas prasidėjęs rudenį, studentams grįžus iš vasaros atostogų¹⁰³. Tačiau tokia antisovietinio pasipriešinimo koncepcija negali paaiškinti aktyvios jaunųjų katalikų veiklos stiprinant tautinį ir religinį lietuvių katalikų sąmoningumą iki okupacijos, jų pasyvumo su

kolaboravimo elementais 1940 m. vasarą ir rudenį ir vėlesnio jų atsiradimo Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) viršūnėje. Ar iš tiesų jaunieji katalikai iki 1940 m. rudens buvo susitaikę su sovietiniu režimu ir nebandė jam priešintis¹⁰⁴? Atidžiau pažvelgus į 1940–1941 m. antisovietinio pasipriešinimo veikėjų baudžiamąsias bylas, galima teigti, kad tokio pasipriešinimo būta ir kad būtent jis ir nulėmė jaunųjų katalikų laikyseną sovietų režimo atžvilgiu. Tuo remdamiesi ir pamėginsime pateikti kitokį antisovietinio pasipriešinimo vaizdą.

Jaunųjų katalikų veiksmams organizuojant antisovietinę veiklą pirmiausia sietini su jų lyderiais I. Skrupskeliu ir P. Dielininkaičiu. Jau 1940 m. birželio 20 d. I. Skrupskelis sukvietė Kauno kunigus į pasitarimą, kuris įvyko Bažnytinio (religinio) muziejaus patalpose. Pasitarime dalyvavo apie 30 žmonių¹⁰⁵. I. Skrupskelis pasakė „aštraus antisovietinio turinio kalbą“. Jis pareiškė, kad „Lietuva praras bet kokią, taip pat ir nacionalinę, nepriklausomybę, kad ankstesnių laikų Lietuva apskritai nustos egzistuoti“, kad „bolševikai susidoros su religija, kad kunigai bus areštuojami“¹⁰⁶. Įtariamą priklausęs antisovietinei organizacijai Bronislovas Račys teigė, kad Kazys Umbražiūnas¹⁰⁷ jam sakęs, jog Lietuvoje veikia „slapta kontrrevoliucinė organizacija, kurios aukščiausia vadovybė yra Vokietijoje su Škirpa priešakyje“, o „Centrinis komitetas yra Kaune, kuriam vadovauja trys žmonės: Kupčiūnas, Skrupskelis ir buvęs Kauno universiteto studentų komiteto pirmininkas“¹⁰⁸. K. Umbražiūnas nuo 1939 m. pradžios buvo „XX amžiaus“ bendradarbis ir kaip šio laikraščio korespondentas Vilniuje nuo 1939 m. pabaigos iki 1940 m. liepos mėn. palaikė tiesioginį ryšį su minėto „Centrinio komiteto“ nariais redaktoriumi I. Skrupskeliu ir redakcijos bendradarbiu Petru Kupčiūnu¹⁰⁹.

Pas kan. Povilą Dogelį 1940 m. birželio 29 d. vykusiame katalikų visuomenės vadovų

pasitarime greta prof. Prano Kuraičio, prel. Stanislovo Ūsorio, J. Ambrazevičiaus, Simo Sužiedėlio, Z. Ivinskio, Kazio Ambrozaičio, Ateitininkų federacijos vado Juozo Urmano, jaunimo atstovų dalyvavo ir P. Dielininkaitis. Buvo nutarta Ateitininkų federacijos veiklą tęsti pogrindyje¹¹⁰.

Antisovietiniam pogrindžiui susiformuoti labai svarbus buvo K. Škirpos atvykimas į Lietuvą 1940 m. birželio 24 d. Čia jis kalbėjosi su kariškiais ir Šaulių sąjungos atstovais (plk. Petru Saladžiumi, plk. Juozu Šarausku ir kitais), ragino neerzinti sovietų demonstracijomis, slėpti ginklus, o jaunimą – užmegzti su jais ryšį¹¹¹. Taip pat K. Škirpa nurodė „sudaryti slaptą būsimosios pogrindžio organizacijos skeletoną planingam pasiruošimui ginkluotai kovai“¹¹². Labai svarbus antisovietiniam pasipriešinimui buvo jo susitikimas su buvusiu pasiuntinybės Berlyne darbuotoju, o tuo metu Eltoje dirbusiu žymaus teisės profesoriaus Tado Petkevičiaus giminaičiu Jonu Jablonskiu¹¹³. T. Petkevičius per J. Jablonskį teiravosi K. Škirpos nuomonės apie susidariusią padėtį, pranešė apie planus sudaryti Lietuvos Valstybės Tarybą, klausė apie galimybę suformuoti vyriausybę užsienyje¹¹⁴. Su gen. Antanu Gustaičiu, taip pat artimu prof. T. Petkevičiui žmogumi, svarstyta galimybė perkelti vyriausybę į Vokietiją¹¹⁵. Su J. Jablonskiu buvo užmegztas nuolatinis ryšys¹¹⁶. K. Umbražiūnas ryšius su K. Škirpa palaikė nuo 1938 m., kai pastarasis buvo pasiuntinys Lenkijoje, o jis pats mokėsi Varšuvos žurnalistikos institute¹¹⁷.

J. Jablonskis buvo vienas iš Eltos redaktorių. Eltoje dirbo ir LKDS veikėjas Povilas Malinauskas¹¹⁸, sovietų kaltintas kaip prisidėjęs prie antisovietinio laikraščio „Laisvoji Lietuva“ leidimo. J. Jablonskis, P. Malinauskas, JAV lietuvis Kazys Baltramaitis 1940 m. birželio pabaigoje–liepos pradžioje ne kartą kalbėjosi apie sovietų režimo įvedimą ir laikė jį SSRS prievartos veiksmu¹¹⁹. K. Baltramaitis

sakėsi grįžęs į JAV kovosias už nepriklausomybę, o P. Malinauskui nurodė imtis antisovietinės veiklos Lietuvoje, veikiant kartu su J. Jablonskiu¹²⁰. P. Malinauskas net tvirtina buvęs paskatintas K. Baltramaičio ar gavęs iš jo „užduotį leisti kontrrevoliucinį laikraštį“¹²¹. Vėliau P. Malinauskas ištis susitarė su J. Jablonskiu tokį laikraštį leisti¹²².

Nuo pat pirmųjų okupacijos dienų nepasitenkinimą sovietų valdžia reiškė ir ragino su ja kovoti „Pavasario“ federacijos vadovai ir aktyvistai kun. Alfonsas Lapė, Stasys Šliūpas, Vladislovas Telksnys, Kostas Šipkauskas¹²³. Iš tokio šių asmenų nusiteikimo gimė sprendimas leisti nelegalų antisovietinį laikraštį¹²⁴. Konkrečių veiksmų laikraščiui leisti imtasi gavus pasipriešinimo centro Vokietijoje atstovo direktyvą¹²⁵. Laikraštis vadinosi „Laisvoji Lietuva“¹²⁶. Jo bendradarbius NKVD įvardijo esant organizacija, kuriai priklausė P. Malinauskas, Aloyzas Mickevičius, K. Šipkauskas, Vladislovas Telksnys. NKVD duomenimis, grupė buvo susijusi su kun. A. Lapė¹²⁷. „Laisvosios Lietuvos“ laikraštį 1940 m. pabaigoje išleidusios grupės kai kurie nariai J. Jablonskį laikė savo vadovu. Antruoju asmeniu laikytas S. Šliūpas¹²⁸. Byloje minima ir daugiau su „Laisvosios Lietuvos“ platinimu susijusių asmenų, daugiausia dirbusių „Žaibo“ spaustuvėje. Galimas dalykas, tarp jų buvo dešimt 1941 m. suimtų pavasarininkų, kurie priklausė Kauno „Pilies“ vyčių kuopai¹²⁹.

„Pavasario“ vaidmuo organizuojant ankstyvąjį pasipriešinimą buvo itin didelis. Federacijos vadovybė savo veiklos nenutraukė: buvę jos skyriai ir nariai gaudavo slapta tolesnės veiklos instrukcijas (ypač reikšmingą vaidmenį čia suvaidino federacijos reikalų vedėjas S. Šliūpas¹³⁰)¹³¹, todėl ryšiai tarp federacijos padalinių išliko¹³². Pavasarininkams vadovavo vyriausiojo vado pareigas einantis kun. A. Lapė. Jis palaikė ryšį su S. Šliūpu¹³³, nuolat duodavo nurody-

mus dėl darbo¹³⁴. Energingai ragino imtis slaptos veiklos ir „Pavasario“ Kauno rajono vadovas kun. Viktoras Dabašinskas¹³⁵. Buvęs generalinis sekretorius ir vyrų sekcijos pirmininkas Antanas Valaitis taip pat dėjo pastangas atkurti „Pavasario“ federacijos struktūrą ir veiklą¹³⁶. 1940 m. gruodžio mėn. jis dalyvavo mokytojų konferencijoje siekdamas ten susitikti su arkivysk. Mečislovu Reiniu, kuris palaimino A. Valaičio veiksmus mėginant atkurti federaciją ir taip suaktyvino jos veiklą¹³⁷. Savo ruožtu A. Valaitis S. Šliūpą ragino tęsti nelegalų darbą¹³⁸. Galimas daiktas, S. Šliūpas palaikė ryšius su Šv. Sostu ir Vokietijos pasiuntinybe¹³⁹.

Buvo stengiamasi sutelkti pavasarininkų vadovybę: kunigų A. Lapės ir V. Dabašinsko siūlymu federacijos centras buvo iškeltas į S. Šliūpo butą P. Vaičiūčio gatvėje¹⁴⁰. Kartu su S. Šliūpu ten gyveno V. Telksnys, „Pavasario“ laikraščio administratorius, ir V. Apanavičius, „Pavasario“ federacijos vyrų sąjungos reikalų vedėjas. Gretimoje gatvėje gyveno K. Ambrozaitis, „Pavasario“ vyrų sąjungos Sporto skyriaus vadovas, ir Kostas Bajerčius¹⁴¹. S. Šliūpas įsidarbino Vilniaus karinėje skalbykloje, kurios vedėjas buvo Cezaris Surdokas – žymus LKDS¹⁴² ir „Pavasario“ federacijos veikėjas (okupacijos metais kurį laiką juodu kartu ir gyveno)¹⁴³. S. Šliūpas nakvodavo ir pas buvusį LKDS dvasios vadą kun. Juozą Baltramonaitį¹⁴⁴.

Neabejotina, kad „Pavasario“ federacijos vadovų, aktyvistų ir eilinių narių ryšiai buvo labai glaudūs. Jie buvo grindžiami ištikimybe organizacijai, jos idėjoms ir vadovams¹⁴⁵. Federacijos narius K. Šipkauską, V. Telksnį, S. Šliūpą, A. Mickevičių¹⁴⁶ (buvusį „Pavasario“ Kauno skyriaus pirmininką) siejo bendras darbas „Pavasario“ struktūrose, artima draugystė¹⁴⁷. Dauguma asmenų, su kuriais S. Šliūpas bendravo ėmęsis antisovietinės veiklos, buvo susiję darbu pavasarininkų gretose ar mokslu Kauno „Pava-

sario“ gimnazijoje (A. Pareigis¹⁴⁸, A. Armalis¹⁴⁹, P. Malinauskas ir kiti¹⁵⁰). Net ir LAF'o struktūros, kuriose dalyvavo S. Šliūpas, buvo kuriamos „Pavasario“ federacijos pagrindu: į A. Pareigio iniciatyva sudarytą penketo narių grupę, be jo ir S. Šliūpo, dar įėjo su „Pavasariu“ susiję P. Daukintis¹⁵¹ ir K. Ambrozaitis¹⁵².

Formuojant antisovietinį pasipriešinimą iki 1940 m. rudens labai didelį vaidmenį vaidino LKDS¹⁵³, kurios veikla buvo glaudžiai susijusi su „Pavasario“ federacija – LKDS rezervu. Išskirtinis katalikiškame antisovietiniame pasipriešinime buvo sąjungos reikalų vedėjo Vinco Kalakausko vaidmuo. 1940 m. liepos mėn. jis pabėgo į Vokietiją, kur tapo ryšininku tarp Berlyno antisovietinio pasipriešinimo centro (vėliau LAF'o) ir Lietuvos. Kelis kartus perėjo sieną¹⁵⁴ turėdamas užduotį išgauti SSRS kompromituojančių dokumentų, užmegzti ryšius su Lietuvos kariuomenės Gen. štabo karininkais¹⁵⁵, ragino organizuoti demonstracijas, nukreiptas prieš lapkričio šventes¹⁵⁶. Jis liepė pradėti leisti laikraštį „Laisvoji Lietuva“¹⁵⁷. Veikdamas per jam gerai pažįstamas LKDS ir „Pavasario“ federacijos struktūras, jis jautėsi turįs teisę duoti joms nurodymus¹⁵⁸. 1940 m., jau po okupacijos, V. Kalakauskas palaikė ryšius su „Pavasario“ federacijos reikalų vedėju S. Šliūpu, 1937 m. – faktiniu „Darbininko“ redaktoriumi ir LKDS reikalų vedėju¹⁵⁹, su kun. Jonu Puišiu, buvusiu LKDS dvasios vadovu¹⁶⁰, ir jo klebonu kun. Pranu Petrachiu¹⁶¹. LKDS priklausė P. Malinauskas¹⁶² ir „Laisvajai Lietuvai“ talkininkavęs Juozas Gražys¹⁶³.

Katalikiškasis pasipriešinimas buvo glaudžiai susijęs su „XX amžiumi“ ir ypač su „Žaibo“ spaustuve. Kone visi asmenys¹⁶⁴, prisidėję prie „Laisvosios Lietuvos“ leidimo ir platinimo, dirbo „Žaibo“ spaustuvėje. Redakcija ir „Žaibo“ spaustuvė buvo įsikūru-

sios Leono XIII fondo patalpose. Fondas ir pastatas (K. Donelaičio g. 24), kuriame jis veikė, buvo krikščionių demokratų tvirtovė¹⁶⁵. Nuo 1936 m. ji pamažu perėjo į jaunųjų katalikų rankas. Neatsitiktinai „Žaibo“ spaustuvės patalpose net buvo ketinama rengti Laikinosios vyriausybės posėdžius¹⁶⁶. Nemažai „Žaibo“ spaustuvės darbininkų buvo pavasarininkai, mokėsi Kauno „Pavasario“ gimnazijoje, vėliau iškelti į vadovaujamus postus „Pavasario“ federacijoje ir kitose katalikų organizacijose¹⁶⁷.

Iš asmenų, susijusių su „XX amžiumi“, labai svarbų vaidmenį vaidino žurnalistas, šio laikraščio redakcijos narys P. Kupčiūnas, vėliau dirbęs „Tarybų Lietuvoje“¹⁶⁸. Jis gyveno name, priklausiusiame „Žaibui“¹⁶⁹. Jau minėta, kad, B. Račio žiniomis, jis buvo antisovietinės organizacijos, kuriai vadovavo K. Škirpa ir I. Skrupskelis, vienas iš vadovų¹⁷⁰. P. Kupčiūnas palaikė glaudžius ryšius su dvasininkais¹⁷¹. Su kun. P. Petrachiu jis susitiko ir kalbėjosi apie galimybę permesti į Vokietiją kunigus ir pasauliečius jau 1940 m. birželio–liepos mėn.¹⁷² Jį instruktavo iš Vokietijos atvykęs V. Kalakauskas¹⁷³. P. Kupčiūnas per sieną pervedė 63 savo žmones¹⁷⁴.

„XX amžiaus“ redakcija panaudojo pasipriešinimui savo korespondentų ir platinėtojų tinklą, taip pat ir veikusį Vilniaus krašte. Vienas iš tokių korespondentų buvo minėtas K. Umbražiūnas¹⁷⁵. Jis buvo pažįstamas su Stasiu Kučiu, dirbusiu „XX amžiaus“ Reklamos ir skelbimų tarnyboje¹⁷⁶. 1939 m. rugpjūčio mėn. K. Umbražiūnas, atvykęs į Lietuvą, lankėsi „XX amžiaus“ redakcijoje¹⁷⁷. Jau minėta, kad nuo 1939 m. pabaigos iki 1940 m. liepos mėn., būdamas korespondentu Vilniuje, jis palaikė tiesioginę ryšį su redakcijos bendradarbiu P. Kupčiumu (taip pat su I. Skrupskeliu ir Juliumi Būtėnu)¹⁷⁸. Uždarius „XX amžių“, K. Umbražiūnas perėjo į „Tarybų Lietuvą“ ir toliau

dirbo Vilniaus korespondentu, palaikydamas ryšį su „Tarybų Lietuvoje“ dirbusiu P. Kupčiūnu telefonu¹⁷⁹ ir susitikdamas su juo Vilniuje¹⁸⁰ (P. Kupčiūnas slapčia vykdavo į Vilniaus kraštą reportažo reikalais dar Lenkijos laikais)¹⁸¹.

Pasipriešinimo veikėjai palaikė artimus ryšius ir su kariškiais. Su karininkais bendravo I. Skrupskelis¹⁸², labai glaudžius ir įvairiapusiųs santykius su jais palaikė P. Kupčiūnas, kuris krikščionių demokratų valdymo laikais dirbo Vidaus reikalų ministerijos Politinės policijos 3-iojo punkto viršininku¹⁸³. Jo artimi pažįstami ir draugai buvo Gen. štabo viršininkas gen. Stasys Pundzevičius, Gen. štabo plk. Antanas Šova, Gen. štabo 2-ojo skyriaus viršininko padėjėjas plk. Juozas Matusaitis, to paties skyriaus mjr. Jenaitis, pažįstamas iš mokyklos laikų, gen. A. Gustaitis¹⁸⁴, Šaulių sąjungos vadas P. Saladžius, plk. Jonas Petruitis¹⁸⁵, gen. Teodoras Daukantas¹⁸⁶. Ne vienas iš šių kariškių artimai bendravo tarpusavyje. Štai plk. J. Petruitis draugavo su plk. Juozu Vėbra¹⁸⁷ ir S. Pundzevičiumi¹⁸⁸, su kuriuo sukilimo rengėjai studentai ateitininkai palaikė „specialų ryšį“ „karinės akcijos patarimams“¹⁸⁹. J. Vėbra ir S. Pundzevičius įėjo ir į Laikinosios vyriausybės sudarytą Krašto gynimo tarybą¹⁹⁰.

Žinant, kad P. Kupčiūnas palaikė artimus ryšius su Gen. štabo 2-uoju skyriumi, užsiimančiu žvalgyba¹⁹¹ (jis pažinojo šio skyriaus darbuotojus, taip pat Gen. štabo viršininką S. Pundzevičių, Gen. štabo plk. A. Šovą, plk. J. Petruitį, artimai bendravusį su plk. J. Vėbra), bei tai, kad kai kurie Vilniaus krašto lietuviai (P. Alkimavičius¹⁹², Pranas Tamulevičius¹⁹³) bendradarbiavo su 2-uoju skyriumi, o „XX amžiaus“ korespondentas K. Umbražiūnas, su kuriuo glaudžius ryšius palaikė P. Kupčiūnas, buvo įtariamas turįs su šiuo skyriumi ryšių¹⁹⁴, galima spėti, jog „XX amžiaus“ bendradarbiais

Vilniaus krašte galėjo domėtis Gen. štabo 2-asis skyrius ir panaudoti juos žvalgybos darbui, o antisovietinis pagrindis galėjo kurtis ir remdamasis ankstesniais ryšiais su karinėmis ir žvalgybos struktūromis.

Antisovietiniame pasipriešinime svarbų vaidmenį vaidino Šaulių sąjunga. Jai priklausė nemažai pavasarininkų¹⁹⁵. Yra žinoma, kad 1940 m. birželio 12 d. buvo sukviestas „Pilies“ Nr. 2 kuopos vadovų ir instruktorių susirinkimas aptarti pasipriešinimo Raudonajai armijai. Jame buvo priimtas senamiesčio gynybos planas¹⁹⁶. Gavus įsakymą, turėjo būti priešinamasi Raudonajai armijai¹⁹⁷. 1940 m. birželio 17 d. įvykusiame susirinkime neoficialiai nurodyta pasilikus ginklus eiti į pogrindį, tačiau aktyvios veiklos nesiimti siekiant išsaugoti žmones ir laukti Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžios¹⁹⁸. Kuopos vadovai gavo specialias užduotis (pavyzdžiui, susprogdinti Aleksoto tiltą, rengti teroristinius išpuolius prieš vyriausybės narius ir t. t.)¹⁹⁹.

Galima daugiau ar mažiau garantuotai spėti, jog grupė, leidusi „Laisvąją Lietuvą“, – o už jos stovėjo „Pavasario“ federacijos ir LKDS vadovybė, – buvo tiesiogiai susijusi su gerai žinoma antisovietinio pasipriešinimo struktūra – Šaulių mirties batalionu²⁰⁰, taip pat su Vilniaus antisovietinio pasipriešinimo veikėjais V. Bulvičiumi ir Vladu Nasevičiumi²⁰¹, t. y. su nekatalikiškąja visuomenės dalimi. Duomenų tam pagrįsti pakanka: S. Šliūpas buvo vienas iš Šaulių mirties bataliono vadų²⁰², jis pažinojo studentą ateitininką A. Armalį²⁰³, kuris priklausė tai pačiai struktūrai kaip ir V. Bulvičius ir vykdė jo užduotis²⁰⁴. Vienas iš Šaulių mirties bataliono vadų, igaliotinis (ar instruktorius) Vilniaus krašte V. Petraška²⁰⁵ platino „Laisvąją Lietuvą“²⁰⁶. Į šią organizaciją jis įtraukė „XX amžiaus“ korespondentą Vilniaus krašte K. Umbražiūną²⁰⁷. Enkavėdistas Jonas Vildžiūnas Šaulių mir-

ties bataliono organizatoriais, be kitų, laikė ir katalikus A. Armalį, P. Kupčiūną, Alfonsą Sušinską, J. Petruičių²⁰⁸. Su nekatalikiškąja visuomenės dalimi „Laisvosios Lietuvos“ leidėjai susisaistė ir per J. Jablonskį²⁰⁹.

Įvertinant šį tautinį solidarumą liudijančius faktus, taip pat tai, kad okupacijos išvakarėse sustiprėjo studentų „skirtingų ideologinių srovių bendradarbiavimo tradicijos“²¹⁰, žinant, kad Šaulių mirties batalionas kūrėsi ankstesnės Šaulių sąjungos, kuriai priklausė nemaža dalis pavasarininkų ir LKDS narių, būrių dislokacijos vietose²¹¹, Šaulių mirties batalioną galima būtų laikyti Šaulių sąjungos pagrindu veikusia antisovietinio pasipriešinimo struktūra, kuri vienijo katalikiškus ir nekatalikiškus pasipriešinimo centrus.

Būdingas Šaulių mirties bataliono veiklos bruožas buvo siekis skverbtis į sovietų valdžios struktūras. Jo grandys buvo sukurtos „daugelyje įstaigų, mokymo įstaigų, valstybės aparate ir prekybos organizacijose“²¹². Vilniuje organizacijos kuopelės, be kita ko, veikė „radiofone, Valstybinėje filharmonijoje, teismo organuose, mokymo įstaigose [...], Vilniaus miesto taryboje ir kitur“²¹³. S. Šliūpas turėjo savo žmonių NKVD²¹⁴, o jo bendražygis pavasarininkas Juozas Maceina vedė aktyvią antisovietinę propagandą tarp milicijos darbuotojų²¹⁵. „Laisvosios Lietuvos“ leidėjų grupė turėjo planą įsigyti ginklų suimtiems lietuviams išlaisvinti²¹⁶. P. Malinauskas turėjo ryšių su karininkais²¹⁷.

Maskuodami savo antisovietinę veiklą, „Laisvosios Lietuvos“ leidėjai ir Šaulių mirties bataliono nariai pabrėžtinai rodė sovietinį patriotizmą. B. Račys²¹⁸ tardomas kalbėjo: „Aš visada simpatizavau komunistinėms idėjoms.“²¹⁹ K. Umbražiūnas aiškino, kad atėjus tarybų valdžiai buvo įgyvendinta tai, ko jis siekė, todėl „su entuziazmu kalbėjo apie esamą padėtį. Gimė pagarba komunizmui.“²²⁰ 1955 m. siekdamas rehabilitacijos,

jis rašė kovojęs „už darbininkų klasės reikalus“ ir buvęs „pirmosiose gretose“ tų, kurie „kovojo už komunistinę visuomenę“²²¹.

Antisovietinę veiklą lengvino asmeniniai ryšiai su kairiaisiais. Antai P. Kupčiūnas palaikė įvairialypius ryšius su kairiaisiais žurnalistais, literatais. Jo geri pažįstami buvo Jonas Kardelis, J. Paleckis, Teofilis Tilvytis, Augustinas Gričius, Jonas Marcinkevičius²²². „Tarybų Lietuvos“ redakcijos nariu jis tapo dėl gerų santykių su redaktoriumi J. Šimkumi²²³.

Labai svarbų vaidmenį katalikų antisovietiniame pasipriešinime vaidino Bažnyčios hierarchai, ypač okupacijos išvakarėse arkivysk. J. Skvirecko pagalbininku paskirtas energingas vysk. V. Brizgys. Prasidėjus okupacijai būtent vysk. V. Brizgys sutelkė savo rankose antisovietinio pagrindžio kuravimą. Dar 1940 m. birželio 18 d. jo iniciatyva pas arkivysk. J. Skvirecką buvo sukvieistas kapitulos, kurijos ir seminarijos kunigų pasitarimas²²⁴. Jo dalyviams arkivyskupas patarė laukti bolševizmo tokio, „kokį atsimename iš Rusijos“²²⁵. Buvo numanoma, kad Bažnyčios laukia persekiojimai: 1940 m. birželio 22 d. Bažnyčios vadovybės laiške²²⁶ vysk. Pranciškui Petrui Būčiui į Romą rašoma, kad Lietuvoje „reikia laukti masinių areštų ir deportacijų“²²⁷. 1940 m. birželio 20 d. vysk. V. Brizgio iniciatyva sukviestame pasitarime (dalyvavo ir kun. P. Petraitis, tėvai Kipas SJ, Fulstas SJ) buvo aptarti „nelegalaus pasitraukimo į Vokietiją planai“²²⁸. Vysk. V. Brizgys patarė žymiesiems katalikų veikėjams I. Skrupskeliui, L. Bistrui²²⁹, kunigams S. Ylai, J. Prunskiui ir K. Barauskui bėgti į užsienį²³⁰. Jo nurodymu daugelyje parapijų paskirti kunigai, „ kuriems pavesta dirbti nelegalų darbą jaunimo tarpe“, „žadinti neapykantą komunistinei santvarkai“²³¹.

Su episkopatu buvo derinama galimybė atkurti organizacijas ir jų veiklą okupacijos

sąlygomis. Dėl studentų ir moksleivių ateitininkų tolesnio darbo formų Studentų ateitininkų sąjungos pirmininkas Pilypas Žukauskas-Narutis 1940 m. liepos pabaigoje–rugpjūčio pradžioje kalbėjosi su vyskupais K. Paltaroku ir V. Brizgiu ir sulaukė visiškų pritartimo²³². Rūpintis dvasiniais studentų reikalais Kaune ir Vilniuje buvo paskirti kapelionai Antanas Bieliūnas SJ ir Alfonsas Lipniūnas²³³. Glaudūs ryšiai su vyskupais buvo palaikomi ir vėliau²³⁴. Galimas dalykas, jog Bažnyčios hierarchų ir katalikų politinių visuomeninių jėgų ryšys buvo netgi įformintas²³⁵. Be to, katalikiškojo antisovietinio pasipriešinimo veikėjų hierarchams rodoma pagarba leidžia manyti, kad ir antisovietinio pasipriešinimo struktūrose išliko ankstesnė subordinacija: pavyzdžiui, ateitininkai turėjo būti vertinami labiau už pavasarininkus, nes, kaip ir anksčiau, nemažai ateitininkų buvo ir „Pavasario“ federacijos arba su ja susijusios LKDS vadovai²³⁶.

I. Skrupskelio sušauktas Kauno kunigų pasitarimas okupacijos pradžioje, P. Dielininkaičio vadovautos LKDS ir su ja susijusios „Pavasario“ federacijos aktyvi veikla, „XX amžiaus“ korespondentų ir platintojų tinklo ir „Žaibo“ spaustuvės vaidmuo antisovietiniame pasipriešinime rodo JKS lyderius vaidinus didžiulį vaidmenį 1940 m. vasarą organizuojant antisovietinį pagrindį. Tačiau dar reikia nustatyti, koks buvo ryšys tarp jaunųjų katalikų (JKS vadovybės) ir studentų, kurie 1940 m. rudenį ėmėsi kurti antisovietinį pagrindį.

JKS lyderiai I. Skrupskelis ir P. Dielininkaitis buvo suimti, tačiau jų sukurtos struktūros veikė toliau. A. Maceina, kunigai S. Yla ir K. Barauskas pabėgo į Vokietiją. Lietuvoje liko J. Ambrazevičius, Z. Ivinskis, J. Grinius, Jonas Pankauskas ir kiti. Apie pastarųjų antisovietinę veiklą nieko nežinoma, tačiau J. Ambrazevičius buvo numatytas į ministrus jau sudarant Laikinąją

vyrųsąlybę²³⁷, o Birželio sukilimo metu iš karto iškilo į pasipriešinimo viršūnę. Vadinasi, jo vaidmuo rezistencijoje turėjo būti reikšmingas. Netiesiogiai tai patvirtina faktas, kad instrukciją apie LAF'o darbą ir vyrųsąlybės projektą K. Škirpa siuntė J. Ambrazevičiui²³⁸. Dėl veiklos su studentais gerai matomas Adolfas Damušis buvo vienas svarbiausių LAF'o iniciatorių Lietuvoje²³⁹. Jis sudarė LAF'o patariamąją tarybą, kurios narių branduolys buvo jaunieji katalikai J. Ambrazevičius, Z. Ivinskis, Pranas Padalis-Padalskis, Juozas Meškauskas, J. Grinius²⁴⁰. Jonas Deksnys, kuris gerai išmanė rezistencinių judėjimų veiklos peripetijas, tai tik patvirtina. Jo manymu, LAF'o vadovybę sudarė Leonas Prapuolenis, J. Ambrazevičius, A. Damušis, J. Vėbra, P. Padalis-Padalskis²⁴¹, o „praktinio darbo centrinių štabą“ – Kazys Bauba, Mykolas Naujokaitis, Pilypas Žukauskas, Aleksandras Bendinskas ir kiti iš „jaunesniojo mokslo personalo bei vyresniųjų kursų studentų“²⁴². Studentiškojo LAF'o Kauno štabo vadas P. Narutis prieš pat karą nuolat palaikė ryšius su A. Damušiu ir J. Ambrazevičiumi²⁴³. Būtent J. Ambrazevičius ir Z. Ivinskis 1941 m. birželio 20 d. parengė atsišaukimo į tautą tekstą, o iš naujo paskubomis jį parašė A. Damušis, J. Vėbra ir L. Prapuolenis²⁴⁴. Skelbti atsišaukimą pasiūlė J. Ambrazevičius su S. Pundzevičiumi²⁴⁵. P. Narutis taip pat patvirtina, kad nors studentų koalicija „prisiėmė oficialias LAF vadovybės funkcijas“²⁴⁶, „studentai nesiekė jokių pozicijų vyrųsąlybėje“²⁴⁷.

Taigi prieš prasidedant 1941 m. Birželio sukilimui jaunieji katalikai iš esmės atliko vadovų vaidmenį. Jaunųjų katalikų kaip patarėjų statusas, jų vadovaujamoji – ideologinė – funkcija sukilimo pradžioje leidžia spręsti, kad katalikiškame antisovietiniame pasipriešinime jaunieji katalikai niekada nebuvo praradę vadovaujamo vaidmens, tik jis nebuvo viešinamas. Nacių okupaci-

jos metais JKS lyderiai suformavo Lietuvių frontą, į kurį įsitraukė ir kitų pažiūrų katalikai ir nekatalikai, tačiau jaunieji katalikai jame išlaikė vadovaujamą vaidmenį²⁴⁸.

IŠVADOS

1. Katalikų visuomeninis politinis elitas *in corpore*, tikėdamasis greitai kilsiant Vokietijos–Sovietų Sąjungos karą ir manydamas sovietų režimą būsiant trumpalaikį, pasirinko išoriškai lojalaus bendradarbiavimo su sovietiniu režimu santykio formą, kartu dėdamas visas pastangas išsaugoti iki okupacijos veikusias visuomenines katalikų struktūras. Didesnioji elito dalis slapčia siekė su Vokietijos pagalba atkurti Lietuvos nepriklausomybę, o kiti (atstovaujami kun. M. Krupavičiaus) esamomis aplinkybėmis atsargiau vertino besąlyginį orientavimąsi į Vokietiją, neatmesdami priklausomybės SSRS kaip karo sąlygomis parankesnio varianto lietuvių tautai išsaugoti nei neišvenčiamos priklausomybės nuo Vokietijos.

2. Jaunųjų katalikų sąjūdis išoriškai laikėsi lojaliai sovietinio režimo atžvilgiu (taip pat ir dėl savo ideologijos socialiniu kryptingumu bei socialinio-ekonominio gyvenimo modernizacijos siekiu grindžiamo teigiamo požiūrio į sovietinio režimo vykdomas reformas) ir savo veikiamų ar nuo savęs priklausomų katalikų visuomeninių struktūrų viduje slapta formavo antisovietinio pasipriešinimo karkasą. Labai svarbūs jam susikurti buvo katalikų ryšiai su Lietuvos pasiuntiniu Vokietijoje K. Škirpa ir jo 1940 m. birželio mėn. pabaigoje užmegzti kontaktai su potencialiais pasipriešinimo veikėjais Lietuvoje.

3. Svarbiausią vaidmenį katalikų antisovietiniame pasipriešinime iki 1940 m.

rudens (kai į jį įsitraukė studentai ateitininkai) vaidino „Pavasario“ federacija ir Krikščionių darbininkų sąjunga, kurių vadovybė dėjo visas pastangas išsaugoti savo organizacijų struktūras, performuodama jas pasipriešinimo užduotims vykdyti. Viena iš tokių užduočių buvo laikraščio „Laisvoji Lietuva“ leidyba.

4. Organizaciniu ir veiklos požiūriu „Laisvosios Lietuvos“ leidėjai buvo susiję su Šaulių mirties batalionu, veikusiu pagal Šaulių sąjungos, kuriai priklausė ir nemaža dalis katalikiškų organizacijų narių, principus ir jungusiu katalikiškąjį ir nekatalikiškąjį pasipriešinimą.

5. Labai svarbų vaidmenį katalikų antisovietiniame pasipriešinime vaidino „XX amžiaus“ laikraščio struktūros: Lietuvos kariuomenės Gen. štabo 2-ojo skyriaus žvalgybiniam darbui panaudotas laikraščio bendradarbių, korespondentų ir platintojų tinklas buvo pasitelktas ir katalikiškajam antisovietiniam pasipriešinimui organizuoti, o „Žaibo“ spaustuvė, kurios nemaža dalis darbininkų buvo pavasarininkai, tapo katalikiškosios antisovietinės veiklos atrama Kaune.

6. Labai reikšmingas vaidmuo katalikų antisovietiniame pasipriešinime teko episkopatui. Su vyskupais, ypač su vysk. V. Brizgiu, buvo derinama galimybė atkurti katalikiškas organizacijas (ateitininkų, pavasarininkų, krikščionių darbininkų ir kt.) ir koordinuoti jų veiklą okupacijos sąlygomis. Turimi faktai leidžia teigti, kad ir antisovietiniame pasipriešinime išliko ankstesni katalikų visuomenės hierarchijos, subordinacijos ir pavaldumo ryšiai.

7. 1941 m. Birželio sukilimo metu jaunieji katalikai atliko ideologinių ir politinių vadovų funkciją, o jų parengti studentai ateitininkai vykdė praktinį darbą.

Nuorodos

¹ Savo ideologines nuostatas jaunieji katalikai išdėstė programiniame pareiškime – deklaracijoje „Į organiškiosios valstybės kūrybą“ (*Naujoji Romuva*, 1936, vasario 23, Nr. 8, p. 169–175).

² R. Labanauskas, „Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940)“, *Bažnyčios istorijos studijos*, t. 3, Vilnius, 2010, p. 175.

³ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius, 2002.

⁴ V. Vardys, „Katalikai ir komisari: pirmoji pažintis“, *Krikščionybė Lietuvoje*, Čikaga, p. 367–388.

⁵ R. Laukaitytė, „Mykolo Krupavičiaus memorandumai sovietų ir vokiečių valdžiai“, *LKMA metraštis*, t. 27, Vilnius, 2005, p. 511–526.

⁶ K. Skrupskelis, „Spauda 1940 metų vasarą“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2006, Nr. 3, p. 102–115.

⁷ J. Aničas, *Antiliaudiniu keliu: Katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje pereinamuoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu*, Vilnius, 1976, p. 16–17.

⁸ S. Jegelevičius, „Kun. Alfonso Lipniūno pasitoracinė ir visuomeninė veikla Vilniuje (1940–1943)“, *LKMA metraštis*, t. 27, Vilnius, 2005, p. 393–405; M. Bloznelis, *Lietuvių frontas*, t. 1: *Lietuvių frontas vokiečių okupacijos metais*, Kaunas, 2008; A. Mž. [A. Mažiulis], „1941 m. birželio sukilimas“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 29, South Boston, 1963, p. 166–179; V. Brandišauskas, *Siekliai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996.

⁹ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990; V. Brizgys, *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje: pirmojoje rusų okupacijoje 1940–1941 m., vokiečių okupacijoje 1941–1944 m. (trumpa apžvalga)*, Chicago, 1977; J. Deksnys, *Lietuviškieji buržuaziniai nacionalistai hitlerinės okupacijos metais (1941–1944 m.)*, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 48, b. 995, l. 1–91; P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941: Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*, Oak Lawn, Ill., 1994; K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973.

¹⁰ L. Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio: Antisemitizmo Lietuvoje raida*, Vilnius, 2005; V. Kancevičius, *1940 metų birželis Lietuvoje*, Vilnius, 1973; L. Truska, V. Kancevičius, *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose: 1939–1940 m. rugpjūčio 3 d. politinių įvykių kronika*, Vilnius, 1990.

¹¹ L. Truska, op. cit., p. 249–251.

¹² Petro Alkimavičiaus (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15496-Li), Prano Dovydaičio (ibid., b. P-12293), Bronislovo Račio ir Kazio (Kazimiero) Umbražiūno (ibid., b. P-8352), Jono Jablonskio (ibid., b. 33430/3), Petro Kupčiūno (ibid., b. 27042/3), Povilo Malinausko (ibid., b. 42422/3), Kosto (Konstantino) Šipkausko (ibid., b. 13026/3), Stasio Šliūpo ir Juozo Maceinos (ibid., b. P-14175-Li), Antano Valaičio (ibid., b. 20096/3) bylos, taip pat tardymo ir kitų procedūrinių veiksmų protokolų išrašai (ibid., f. 3377, ap. 55).

¹³ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 378, ap. 10, b. 225, 688, 699; ibid., f. 438, ap. 1, b. 686, 1812.

¹⁴ Pasinaudota Zenono Blyno, Vincento Brizgio, Povilo Dogelio, Zenono Ivinskio, Domo Jasačio, Petro Karvelio, Vytauto Landsbergio-Žemkalnio, Jono Pajaujo, Jono Petruičio, Vladislovo Telksnio, Edvardo Turausko ir kitų atsiminimais ir laiškais, kun. Mykolo Krupavičiaus memorandumu.

¹⁵ V. Landsbergis, „Apie generolą Antaną Gustaitį“, <http://www.plienosparnai.lt/page.php?399> (interaktyvus), žiūrėta 2010 m. vasario 12 d.; E. Paškinskas, „Povilas Malinauskas (1910–1957)“, *Į laisvę*, 1994, Nr. 119(156), p. 56–58; J. Petruitis, *Kaip jie mus sušaudė*, Kaunas, 1944; V. Telksnys, *Prašiau sušaudyti*, Kaunas, 2007.

¹⁶ K. Bizauskas ir E. Turauskas neretai dalyvaudavo jų posėdžiuose (Bendradarbių Juozaičio, Gruodžio, Žabalo ir Jonkaičio 1939 m. kovo 31 d. pranešimas, LCVA, f. 438, ap. 1, b. 686, l. 398).

¹⁷ Pasitarime iš katalikų dalyvavo ministras K. Bizauskas, krikščionys demokratai L. Bistras, J. Matulionis, P. Karvelis ir jaunųjų katalikų lyderis P. Dielininkaitis (P. Karvelis, „Paskutinės nepriklausomos Lietuvos dienos“, *Lietuvos aneksija: 1940 metų dokumentai*, Vilnius, 1990, p. 53).

¹⁸ K. Musteikio *Pro memoria, Lietuvos aneksija: 1940 metų dokumentai*, Vilnius, 1990, p. 31. Kad ultimatumą būtina priimti, jis sutarė su E. Turausku. Žr. R. Žepkaitė, „Istoriko komentaras antrajam leidimui“, E. Turauskas, *Lietuvos nepriklausomybės netenkant*, Kaunas, 1990, p. 287.

¹⁹ Ibid., p. 180.

²⁰ P. Karvelis, op. cit., p. 55.

²¹ Posėdyje dalyvavo ir I. Skrupskelis (L. Truska, V. Kancevičius, op. cit., p. 138).

²² M. Krupavičius griežtai neigė rašęs tokį laišką, tvirtindamas tik siūlęs J. Paleckiiui „padaryti in-

gresą“ į Vilnių, tačiau R. Laukaitytė linkusi laikyti jį autentišku (R. Laukaitytė, op. cit., p. 512–513).

²³ M. Krupavičiaus 1940 m. birželio 23 d. laiškas Jo Ekscelencijai Lietuvos Respublikos Prezidentui Ponui Justui Paleckiui, Lietuvos istorijos instituto Rankraščių skyrius (toliau – LII RS), f. 54–89, l. 1–2.

²⁴ R. Laukaitytė, op. cit., p. 514–515. M. Gedvilui M. Krupavičius aiškino, kad „lietuviškojo komunizmo“ jis nebijo (M. Krupavičiaus 1940 m. liepos 11–12 d. atsiminimai, LII RS, f. 54–121, l. 13). Susitikimas su K. Didžiuliu-Grosmanu (ibid., l. 12), kaip ir su pažįstamu prezidentūros darbuotoju, buvusiu katalikų veikėju Jonu Karosu (ibid., l. 15), buvęs labai šiltas.

²⁵ J. Vaišnoras, *Liaudies fronto organizavimas ir jo veikla Kaune 1936–1940 m.*, LYA, f. 3377, ap. 51, b. 251, l. 35.

²⁶ Z. Ivinskis, *Atskiri nuotykių ir įspūdžiai iš mano gyvenimo* (dienoraščio kopija, saugoma straipsnio autoriaus asmeniniame archyve), 1940 m. liepos 14 d. įrašas.

²⁷ R. Laukaitytė, op. cit., p. 516.

²⁸ R. Laukaitytė, „1940–1942 m. dokumentai apie kunigo Mykolo Krupavičiaus memorandumus valdžios institucijoms“, *LKMA metraštis*, t. 27, Vilnius, 2005, p. 592.

²⁹ Ibid., p. 593.

³⁰ Ibid., p. 594.

³¹ Ibid., p. 615.

³² Ibid., p. 618.

³³ D. Jasaitis, *Mykolas Krupavičius: 80-ties metų amžiaus sukažčiai*, LII RS, f. 54–102, l. 9.

³⁴ Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis, 1941–1944 m.*, Vilnius, 2007, p. 56.

³⁵ Ibid., p. 58.

³⁶ Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos vadovybės 1946 m. spalio 6 d. raštas Lietuvių krikščionių demokratų partijai, Ūkininkų sąjungai ir Darbo federacijai, LII RS, f. 54–26, l. 28.

³⁷ Ibid., l. 28 a. p.

³⁸ M. Krupavičius kun. A. P. Tulabai 1952 m. rašė: „Vliką sumanėme mudu [...] su Kaminsku [Steponu Kairiu. – R. L.] antrą dieną bolševikams įžengus į Kauną“ (M. Krupavičiaus 1952 m. birželio 5 d. laiškas kunigui Vladui [Tulabai], ibid., f. 54–653, l. 85). Netrukus po to Kaune, Maironio namuose, M. Krupavičiaus iniciatyva buvo sušauktas „katalikų veikėjų susirinkimas ir buvo išrinktas laikinas rezistencinis organas, kuris buvo įpareigotas, tarp kitko, į tą organizaciją įtraukti

ir kitas politines grupes“ (ibid.). Pirmininku esą buvo išrinktas kun. M. Krupavičius, o vicepirmininku – Juozas Vėbra. „[...] pasitarime dalyvavo ir keli dabartiniai frontininkai“ (ibid.).

³⁹ P. Narutis, op. cit., p. 98.

⁴⁰ Ibid. 1940 m. birželio 27 d. J. Leimonas ir J. Pankauskas (šaltinyje – Penkauskas) „[...] maloniai buvo priimti naujos liaudies valdžios. [...] kalbėta apie kultūrinį darbą katalikų tarpe“ (P. Dodelis, „Konfliktų metai. Dienoraštis“, *Kardas*, 1992, Nr. 3–4, p. 14).

⁴¹ D. Jasaitis, „Mano „bendradarbiavimas“ su maskviniais okupantais 1940–1941 m.“, *Lietuvių gydytojų biuletenis*, 1970, Nr. 4(40), p. 138.

⁴² S. Šalkauskis pokalbyje su Z. Ivinskiu pareiškė „gyvenęs širdyje tam tikrą pavasarį, nes tai, kas atėjo, esanti tikslinga Apveizdos siųsta bausmė [...]. Apskritai komunizmas atneša užtarnautą atpildą“ (Z. Ivinskis, op. cit., 1940 m. rugpjūčio 8 d. įrašas).

⁴³ Ibid. Ir net plačiau: D. Jasaičio liudijimu, S. Šalkauskis norėjęs, kad komunizmas paplistų ir kituose žemynuose (D. Jasaitis, „Paskutinės prof. Stasio Šalkauskio dienos“, *Aidai*, 1960, Nr. 5, p. 217).

⁴⁴ P. Dovydaitis sakė: „Žemės, turtų, prekybos įmonių, fabrikų ir t. t. nacionalizacija [...] manęs nė kiek nešokiravo, nes aš niekada nebuvau šalininku „šventumo“ ir „neliečiamumo“ tokios nuosavybės, kuri ne tik netarnauja toms aukštoms idėjoms, kurioms ji turi tarnauti pagal mano katalikiškąją sintetinę pasaulėžiūrą, bet, atvirkščiai, panaudojama [...] nemoraliniams kito žmogaus eksploatacijos tikslams, išlaidžiam nuosavybės savininko gyvenimui ir panašioms nepateisinamiems tikslams“ (P. Dovydaičio 1942 m. liepos 29 d. savarankiški parodymai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-12293, l. 52 a. p.). Kita vertus, tai nereiškė besąlyginio susitaikymo su sovietiniu režimu. Pavyzdžiui, tas pats P. Dovydaitis dalyvavo rengiant sukilimą prieš lagerio valdžią (1942 m. rugpjūčio 4 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo, ibid., l. 60).

⁴⁵ V. Vardys, op. cit., p. 375–380. Tačiau tai nereiškia, kad hierarchai sutiko okupaciją nepasiruošę arba pasimetę (R. Laukaitytė, „Mykolas Krupavičiaus memorandumai sovietų ir vokiečių valdžiai“, p. 511) ar nebuvo suvokti galutiniai okupantų tikslai (V. Vardys, op. cit., p. 375).

⁴⁶ *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, Vilnius, 2006, p. 442.

- ⁴⁷ V. Brizgys, op. cit., p. 16.
- ⁴⁸ A. Streikus, op. cit., p. 50.
- ⁴⁹ R. Laukaitytė, op. cit., p. 515.
- ⁵⁰ Ibid., p. 516.
- ⁵¹ A. Streikus, op. cit., p. 51.
- ⁵² V. Brizgys, op. cit., p. 30.
- ⁵³ R. Laukaitytė, op. cit., p. 515.
- ⁵⁴ A. Streikus, op. cit., p. 52.
- ⁵⁵ Karą arkivyskupas laikė išsivadavimu iš bolševizmo („Arkivyskupo Juozapo Skvirecko dienoraštis“, 1941 m. *Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys*, V. Brandišauskas (sud.), Vilnius, 2000, p. 267), kuris, jo manymu, „bet kuriam lietuviui turėtų būti tik pasibjaurėjimo objektu“ (ibid., p. 268).
- ⁵⁶ Anot vysk. P. Ramanausko, „visa Lietuvos dvasiškija, nekalbant apie negausias išimtis, Sovietų valdžios atžvilgiu buvo visai nepalanki [1940 m.]“ (Vyskupo Prano Ramanausko 1947 m. balandžio 9 d. savarankiški parodymai, *Žudikai Bažnyčios prieglobstyje: Archyviniai dokumentai*, II rinkinys, Vilnius, 1960, p. 116). Jo nuomone, „susidarė stiprus antisovietinės santvarkos blokas iš dvasiškijos, inteligentijos ir stambesnių ūkininkų, kurį rėmė buvusių organizacijų nariai – šauliai, neolituantai, ateitininkai, pavasarininkai“ (ibid., p. 118).
- ⁵⁷ J. Aničas, op. cit., p. 16.
- ⁵⁸ Ibid., p. 17.
- ⁵⁹ Ibid. Dvejoją taktiką katalikai taikė subtiliau, nei J. Aničas suvokia: M. Krupavičiaus tipo katalikų veikėjai nuoširdžiai pritarė bendradarbiavimo su sovietų režimu socialinėje-ekonominėje srityje (jie buvo ne mažiau radikalūs nei komunistai) ir Lietuvos priklausomybės SSRS idėjai, nes manė, kad karo sąlygomis priklausomybė SSRS yra mažesnis blogis už priklausomybę Vokietijai, tačiau niekada neatsisakė nepriklausomybės idėjos. Taigi jie slėpė giluminius savo veiksmų motyvus.
- ⁶⁰ „Faktai kalba“, *XX amžius*, ekstra laida, 1940, birželio 15, p. 1.
- ⁶¹ Ibid.
- ⁶² Ibid. Pažymėtina, jog A. Maceina dar iki okupacijos tikėjosi, kad vokiečiams atsisukus į rytus „mums iškils pavojus ir Raudonosios armijos įgulos mus apsaugos“ („Ar galima pasimokyti iš istorijos?“ [istorikų A. Eidinto, A. Kulakausko ir kt. diskusija], *Šiaurės Atėnai*, 2001, liepos 21, Nr. 27, p. 10).
- ⁶³ „Šiuo momentu“, *XX amžius*, ekstra laida, 1940, birželio 16, p. 1.

⁶⁴ Žr. šio straipsnio skyrių „Katalikų visuomenės laikysena sovietų valdžios atžvilgiu“. Be kita ko, ir kun. A. Lipnickas sakė, kad „tikinčioji visuomenė sveikinanti naująją liaudies vyriausybę“ (Valstybės saugumo policijos Vilniaus apygardos 1940 m. birželio 25 d. biuletenis Nr. 127, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 699, l. 583).

⁶⁵ Z. Ivinskis, op. cit., 1940 m. birželio 18 d. įrašas.

⁶⁶ Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos vadovybės 1946 m. spalio 6 d. raštas Lietuvių krikščionių demokratų partijai, Ūkininkų sąjungai ir Darbo federacijai, LII RS, f. 54–26, l. 28 a. p.

⁶⁷ 1940 m. birželio 27 d. Valstybės saugumo departamento (toliau – VSD) biuletenis Nr. 192, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 708.

⁶⁸ S. Yla, „Pasaulėžiūrų kova ir „nusiginklavimas“, *XX amžius*, 1940, birželio 24, Nr. 141, p. 3.

⁶⁹ I. Petrikonis, „Vyriausybei tarus žodį“, ibid., birželio 19, Nr. 137, p. 10.

⁷⁰ J. Daug., „Nauji darbai prieš akis“, ibid., birželio 24, Nr. 141, p. 10.

⁷¹ Ibid.

⁷² Įsidėmėtina, kad Jonas Matulionis, žymus krikščionių demokratų veikėjas, pabrėžtinai nurodo, jog su „bolševikais“ P. Dielininkaitis ir I. Skrupskelis mėgino kontaktuoti kaip LKDP CK nariai (J. Matulionis, „Leonas Bistras“, *Tėvynės sargas*, 1971, Nr. 1(31), p. 199). Tai rodo, kad bendradarbiauti su komunistais siekė ne tik M. Krupavičius, bet ir kiti Centro komiteto nariai. Vadinasi, tai buvo bendroji partijos linija.

⁷³ Anksčiau P. Pakarklis buvo žymus ateitininkų veikėjas (J. Matulionis, op. cit., p. 200), taip pat apeliuota į jo lietuviškumą (A. Gražiūnas, „Kovotojas už demokratiją“, *Tėvynės sargas*, 1957, Nr. 1(14), p. 96).

⁷⁴ J. Matulionis, op. cit., p. 200.

⁷⁵ 1942 m. vasario 11 d. J. Urbšio parodymai, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 118, l. 158.

⁷⁶ S. Kolupaila dalyvavo propagandinėse režimo akcijose – agitaciniuose mitinguose (J. Gimbutas, J. V. Danys, *Steponas Kolupaila*, Čikaga, 1974, p. 178), skaitė paskaitas apie Sovietų Sąjungą, rinkimus į sovietinę Aukščiausiąją Tarybą (ibid., p. 180), buvo rinkimų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą komisijos universitete narys (ibid., p. 181).

⁷⁷ J. Gimbutas, J. V. Danys, op. cit., p. 172. S. Kolupailos prosovietinę veiklą galėjo nulemti apie Tėvynės sąjungą susibūrusių visuomenės veikėjų specialiai pasirinkta taktika: S. Kolupaila

dalyvavo šios sąjungos grupės narių susirinkime 1940 m. birželio 21 d. (J. Gimbutas, J. V. Danys, op. cit., p. 179).

⁷⁸ 1940 m. liepos 20 d. VSD biuletenis Nr. 209, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 760.

⁷⁹ 1940 m. liepos 5 d. VSD biuletenis Nr. 198, ibid., l. 729. Redaktoriumi S. Kolupaila tapo I. Skrupskelio, P. Dielininkaičio ir J. Brazaičio prašomas („1969 m. birželio 6 d. J. Brazaičio laiškas J. Gimbutui“, *Ugninis stulpas. 25 metai be Juozo Brazaičio: Laiškai, dokumentai, liudijimai*, Kaunas, 2000, p. 412).

⁸⁰ Z. Ivinskis, op. cit., 1940 m. liepos 11 d. įrašas.

⁸¹ 1940 m. liepos 13 d. VSD biuletenis Nr. 206, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 754.

⁸² A. Šmulskštys, „Ar mes, katalikai, balsuosime?“, *XX amžius*, 1940, liepos 11, Nr. 155, p. 10. Tokių raginimų balsuoti ar vėliau paremti Liaudies seimo nutarimus būta ir daugiau: K. B., „Kiekvienas atlikime savo pareigą!“, *XX amžius*, 1940, liepos 14, Nr. 158, p. 8; J. Daugailis, „Darbo Lietuva tesukuria šviesesnį gyvenimą plačiosioms masėms“, ibid., liepos 18, Nr. 162, p. 8; „Kiekvienas lietuvis turi stoti į darbą ir remti“ tokius sprendimus kaip „mūsų valstybės suverenumo subordinavimas galingajai daugiautei SSSR“ (K. B., „Visuotinė revizija“, ibid., liepos 26, Nr. 169, p. 10). Tačiau savo knygoje „Vienų vieni“ J. Brazaitis, teigdamas, kad „monumentaliausios pasipriešinimo demonstracijos“ buvo „Liaudies seimo rinkimų boikotas“ (p. 57), neužsiminė, kad 1940 m. „XX amžiaus“ kolektyvas laikėsi kitokios pozicijos.

⁸³ 1940 m. liepos 4 d. VSD biuletenis Nr. 197, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 727.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ 1940 m. liepos 20 d. VSD biuletenis Nr. 209, ibid., l. 760.

⁸⁶ 1940 m. liepos 27 d. VSD biuletenis Nr. 213, ibid., l. 774.

⁸⁷ 1940 m. rugpjūčio 5 d. VSD biuletenis Nr. 217, ibid., l. 787.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ „Visiems [...] reikia atsidėti pažangios ateities, lietuviškos liaudies kultūros, naujo gyvenimo kūrybai“ (J. Keliuotis, „Į naująjį dinamizmą“, *Naujoji Romuva*, 1940, Nr. 24–26, p. 9).

⁹⁰ 1940 m. liepos 27 d. VSD biuletenis Nr. 213, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 774.

⁹¹ Anot Z. Ivinskio, „visi mes stengiamės visai naujose aplinkybėse sau susirasti naują gyvenimo

formą“ (Z. Ivinskis, op. cit., 1940 m. rugpjūčio 30 d. įrašas). Be kita ko, Z. Ivinskis, įtrauktas, kad ir prieš savo valią, į „darbo inteligentų“ delegaciją, neprotestuodamas dalyvavo Liaudies seimo darbe (Ibid., 1940 m. liepos 26 d. įrašas).

⁹² 1940 m. rugpjūčio 5 d. VSD biuletenis Nr. 217, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 787. „[...] nepritartimas naujai vyriausybei [...] slepiamas ir viešai [...] nėra pareiškiamas“ (1940 m. birželio 27 d. VSD biuletenis Nr. 192, ibid., l. 707). J. Keliuotis, po Liaudies seimo rinkimų sustabdęs „Naujosios Romuvos“ redagavimą, bendradarbius paprašė susilaikyti nuo bet kokios politikos, tačiau leido jiems trauktis į „slaptą veikimą“ (1940 m. liepos 19 d. bendradarbio Stanelio pranešimas, ibid., f. 438, ap. 1, b. 1812, l. 78).

⁹³ 1940 m. liepos 4 d. Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos Panevėžio apygardos biuletenis Nr. 51, ibid., f. 378, ap. 10, b. 688, l. 139.

⁹⁴ Katalikų visuomenėje buvo patariama „mažiau kalbėti, o laukti kokios nors staigmenos, kuri galinti ir šią padėtį dar pakeisti. [...] karas tarp tų valstybių neišvengiamas“ (1940 m. liepos 4 d. VSD biuletenis Nr. 197, ibid., b. 225, l. 727).

⁹⁵ 1940 m. rugpjūčio 5 d. VSD biuletenis Nr. 217, ibid., l. 788.

⁹⁶ 1940 m. liepos 31 d. VSD biuletenis Nr. 215, ibid., l. 783.

⁹⁷ Z. Ivinskis, op. cit., 1940 m. liepos 4 d. įrašas.

⁹⁸ Ibid., 1940 m. liepos 14 d. įrašas.

⁹⁹ Ibid., 1940 m. liepos 26 d. įrašas.

¹⁰⁰ Ibid., 1940 m. rugsėjo 1 d. įrašas.

¹⁰¹ Ibid., 1940 m. rugpjūčio 8 d. įrašas.

¹⁰² V. Brandišauskas, op. cit., p. 43.

¹⁰³ S. Jėgelevičius, op. cit., p. 396; *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007, p. 157.

¹⁰⁴ Tokios pozicijos iš esmės laikosi L. Truska, pristatydamas „XX amžiaus“ laikyseną rinkimų į Liaudies seimą klausimu (L. Truska, op. cit., p. 255).

¹⁰⁵ Įrašas iš P. Petraičio 1941 m. gegužės 26 d. tardymo protokolo, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 248, l. 171. Pasitarime dalyvavo ir Krikščionių darbininkų sąjungoje dirbę kunigai Jonas Puišys, Rapolas Liukas (šaltinyje abu nurodyti be vardų) ir kt. (ibid., l. 172).

¹⁰⁶ Ibid., l. 171. I. Skrupskelis buvo įsitikinęs, kad „Lietuva laisvės neteko ilgam [...]. Likimo raitai ėmė suktis prieš mus. Jų neatsuksi, kaip nori“

(J. B., „Ignas Skrupskelis“, *Aidai*, 1948, Nr. 10, p. 18).

¹⁰⁷ Žinomas Vilniaus krašto lietuvių veikėjas, žurnalistas K. Umbražiūnas „Pavasario“ federacijos kongrese Vilniuje kalbėjo Vilniaus lietuvių vardu (P. A-žas, „400 vėliavų žygiuoja Vilniaus gatvėmis“, *XX amžius*, 1940, birželio 10, Nr. 129, p. 7).

¹⁰⁸ B. Račio 1940 m. spalio 27 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 20 a. p. B. Račio minimas studentų vadovas (ibid.) galėjo būti Pilypas Žukauskas-Narutis (P. Narutis, op. cit., p. 65) – jis kai kuriuose šaltiniuose įvardijamas ir kaip P. Žukauskas, P. Narutis.

¹⁰⁹ K. Umbražiūno 1941 m. gegužės 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 67. Su P. Kupčiūnu kaip „Tarybų Lietuvos“ redakcijos narys K. Umbražiūnas palaikė glaudžius ryšius iki pat savo suėmimo (ibid., l. 67 a. p.).

¹¹⁰ J. Pajaujis, „Išgyventa“, *Kultūros barai*, 1993, Nr. 7, p. 52. Tiesia, J. Pajaujis, sprendžiant iš konteksto, linkęs pasitarimą datuoti 1940 m. rugsėjo 29 d. ir teigia, kad jis įvyko kan. Povilo Dogelio vardinių proga (ibid., p. 51), bet tai neįmanoma, nes P. Dielininkaitis ir K. Ambrozaitis buvo suimti liepos 12 d., o P. Dogelio vardadienis galėjo būti švenčiamas tik birželio 29 d.

¹¹¹ K. Škirpa, op. cit., p. 20.

¹¹² Ibid., p. 21.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ Ibid., p. 23. Gustaičių, Jablonskių ir Landsbergių šeimos buvo susigiminiavusios ir artimai bendravo (žr. V. Landsbergis, op. cit.). Prof. T. Petkevičius buvo kalbininko J. Jablonskio žentas (A. Dambrauskas, *Viskas praeina*, Vilnius, 1991, p. 211).

¹¹⁶ K. Škirpa, op. cit., p. 23. Nepavykus sudaryti vyriausybės, J. Jablonskis anksti ėmėsi antisovietinės veiklos savarankiškai (ibid.). 1940 m. rugpjūčio mėn. jis buvo nuvykęs į Berlyną (1941 m. sausio 11 d. nutarimas areštuoti J. Jablonskį, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33430/3, l. 2). Su J. Jablonskiu ryšius palaikė P. Kupčiūnas (J. Būtėnas, *Lietuvos žurnalistai: Atsiminimai ir paieškos*, Vilnius, 1991, p. 158).

¹¹⁷ B. Račio 1941 m. gegužės 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 24 a. p.

¹¹⁸ Iš pradžių jis spausdino informacinius biuletenius, vėliau buvo ūkio vedėjas (E. Paškinskas, op. cit., p. 56). Jis dalyvavo ir „Pavasario“ veikloje (ibid.).

¹¹⁹ P. Malinausko 1941 m. vasario 5 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42422/3, t. 2, l. 127.

¹²⁰ Ibid., l. 121.

¹²¹ Ibid., l. 120. Atrodo, K. Baltramaitis buvo P. Malinausko draugo Juozo Laučkos, žymaus studentų ateitininkų veikėjo, tuo metu gyvenusio JAV, patikėtinis, nes 1938 m. P. Malinauskui atvežė jo laišką. K. Baltramaitis grįžo į JAV 1940 m. liepos mėn. kartu su kitais Amerikos lietuviais (ibid.). Vėliau jis reiškėsi JAV lietuvių spaudoje (K. Dobkevičius, „Plunksnos brolių ugdymo ilgametė patirtis: Lietuvos rašytojų ir žurnalistų sąjungai – 80 metų“, *XX amžius*, 2002, sausio 30, Nr. 8, p. 16).

¹²² P. Malinausko 1941 m. vasario 5 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42422/3, t. 2, l. 128.

¹²³ K. Šipkausko 1941 m. sausio 11 d. tardymo protokolas, ibid., b. 13026/3, t. 1, l. 80 a. p. V. Telksnys teigia, kad, 1939 m. spalio mėn. įvedus į Lietuvą sovietines įgulas, P. Malinauskas, J. Gražys, K. Šipkauskas, A. Mickevičius, K. Ambrozaitis ir kiti apsisprendė organizuoti slaptą antisovietinę pasipriešinimą. Jis rašo, jog buvo kaupiamos techninės priemonės antisovietinei literatūrai spausdinti, popierius, sudeginti „Pavasario“ federacijos archyvai, taip pat pasakoja apie „Pavasario“ federacijos vadovybės požiūrį į šiuos veiksmus (V. Telksnys, op. cit., p. 183–199).

¹²⁴ K. Šipkausko 1941 m. sausio 15 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13026/3, t. 1, l. 88 a. p.

¹²⁵ K. Šipkausko 1941 m. sausio 11 d. tardymo protokolas, ibid., l. 80 a. p.

¹²⁶ Ibid., l. 81. Laikraštis išleistas 1940 m. gruodžio pirmojoje pusėje (Specialusis pranešimas pagal agentūrinę bylą „Priešai“, ibid., ap. 10, b. 3, l. 158). Anot A. P. Telksnio, jo redaktorius buvo Pranas Rinkevičius (V. Telksnys, op. cit., p. 206).

¹²⁷ Specialusis pranešimas pagal agentūrinę bylą „Priešai“, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 3, l. 153.

¹²⁸ K. Šipkausko 1948 m. liepos 22 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 58, b. 13026/3, t. 1, l. 53.

¹²⁹ A. Mž. [A. Mažiulis], op. cit., p. 169.

¹³⁰ S. Šliūpo 1942 m. vasario 7 d. savarankiški parodymai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14175-Li, l. 33.

¹³¹ 1942 m. kovo mėn. nutarimas S. Šliūpui pateikti kaltinimą, ibid., l. 74. „Pavasario“ federacijos vadovas kun. A. Lapė teikė nelegalaus darbo nurodymus žodžiu (S. Šliūpo 1942 m. vasario 20 d. tar-

dymo protokolas, *ibid.*, l. 59 a. p.). S. Šliūpas palai-
kė nuolatinį ryšį su Kaunu, Vilniumi ir provincija
(*ibid.*, l. 60).

¹³² S. Šliūpo 1942 m. vasario 7 d. savarankiški
parodymai, *ibid.*, l. 36.

¹³³ S. Šliūpo 1942 m. vasario 20 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, l. 60–60 a. p. Pavyzdžiui, 1941 m.
balandžio mėn. jis paprašė, kad S. Šliūpas sureng-
tų jam susitikimą su LAF'o veikėjais A. Pareigiu
ir K. Ambrozaičiu (S. Šliūpo 1942 m. vasario 9 d.
parodymų apie savo kontrrevoliucinę veiklą tęsi-
nys, *ibid.*, l. 50).

¹³⁴ S. Šliūpo 1942 m. vasario 20 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, l. 59 a. p.–60.

¹³⁵ S. Šliūpo 1942 m. vasario 7 d. savarankiški
parodymai, *ibid.*, l. 36 a. p.

¹³⁶ Steigiant mokyklose religinius būrelius
(A. Valaičio 1951 m. rugsėjo 13 d. tardymo proto-
kolas, *ibid.*, b. 20096/3, l. 40).

¹³⁷ A. Valaičio 1951 m. rugsėjo 13 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, l. 42.

¹³⁸ S. Šliūpo 1942 m. vasario 27 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, b. P-14175-Li, l. 65 a. p.–66.

¹³⁹ *Ibid.*, l. 68 a. p.

¹⁴⁰ „Pavasario“ federacija jam butą išnuomojo
(S. Šliūpo 1942 m. vasario 7 d. savarankiški paro-
dymai, *ibid.*, l. 37).

¹⁴¹ S. Šliūpo 1942 m. vasario 20 d. tardymo pro-
tokolas, *ibid.*, l. 59. K. Bajerčius – paskutinės LKDS
Centro valdybos narys (P. Ažas, „Tūkstančiai ka-
desų“, *XX amžius*, 1940, gegužės 14, Nr. 107, p. 14).

¹⁴² C. Surdokas nuo 1936 m. redagavo „Darbi-
ninką“ ir buvo LKDS reikalų vedėjas (C. Surdoko
1953 m. rugsėjo 2 d. laiškas P. Vaitiekūnui, LII RS,
f. 54–739).

¹⁴³ S. Šliūpo 1942 m. vasario 27 d. tardymo
protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14175-Li,
l. 12 a. p. C. Surdokas nuo 1938 m. dirbo federa-
cijos vyrų sąjungos vadovu (*ibid.*).

¹⁴⁴ S. Šliūpo savarankiškas parodymas, *ibid.*,
f. 3377, ap. 55, b. 63, l. 95; LDF vicepirmininko
dr. J. Griniaus ir LDF sekretoriaus A. Maceinos
1952 m. rugsėjo 9 d. raštas VLIK'ui, LII RS, f. 54–
740, l. 20.

¹⁴⁵ K. Šipkauskas gavo tarnybą „Žaibo“ spaustu-
vėje padedamas pavasarininkų vadovo J. Leimono
ir S. Šliūpo su sąlyga, kad bus „jų žmogus“ ir dirbs
„pagal jų nurodymus legalų ir nelegalų darbą“. Jam
nereikėjo mokėti už butą (K. Šipkausko 1941 m.
sausio 11 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 13026/3,
t. 1, l. 78).

¹⁴⁶ *Ibid.*, l. 78 a. p.

¹⁴⁷ 1941 m. sausio 10 d. nutarimas areštuoti
A. Mickevičių, *ibid.*, b. 33430/3, l. 78 a. p.

¹⁴⁸ S. Šliūpo 1942 m. vasario 17 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, b. P-14175-Li, l. 52 a. p.

¹⁴⁹ S. Šliūpo 1942 m. vasario 27 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, l. 67.

¹⁵⁰ Išrašas iš P. Šilo 1945 m. sausio 22 d. tardy-
mo protokolo, *ibid.*, b. 42422/3, t. 3, l. 192.

¹⁵¹ Jis buvo „Pavasario“ choro vadovas (S. Šliū-
po 1941 m. balandžio 28 d. tardymo protokolas,
ibid., b. P-14175-Li, l. 16).

¹⁵² S. Šliūpo savarankiškas parodymas, *ibid.*,
f. 3377, ap. 55, b. 63, l. 90. Dėl K. Ambrozaičio ry-
šių su „Pavasario“ federacija žr. išnašą Nr. 237.

¹⁵³ Per visą sąjungos gyvavimo laiką nuo
1934 m. faktinis jos vadovas buvo jaunųjų katalikų
lyderis P. Dielininkaitis. Svarbų vaidmenį vaidi-
no jaunieji katalikai ar su jais susiję A. Maceina,
V. Kalakauskas, Juozas Katilius (V. Vaitiekūno
1952 m. spalio 25 d. laiškas „Draugo“ redaktoriui
L. Simučiai, LII RS, f. 54–739, l. 40–41).

¹⁵⁴ *Ibid.*, l. 41. „Jaunoji krikščionių darbinin-
kija labai svarbų vaidmenį suvaidino ir 1941 m.
sukilime prieš bolševikus [...]. Jie buvo ne tik ne-
pamainomi pagrindžio spaudos technikai ir lai-
kraštininkai, bet ir karinių rezistencijos uždavinių
vykdytojais“ (*ibid.*).

¹⁵⁵ P. Kupčiūno 1940 m. gruodžio 11 d. apklau-
sos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27042/3, t. 1,
l. 59.

¹⁵⁶ *Ibid.*, l. 61.

¹⁵⁷ Protokole „krikščionys darbininkai“ vadi-
nami „krikščionimis demokratais“. Direktyvoje
dėl laikraščio išleidimo buvo nurodyta, kad reikia
orientuotis į tai, jog artimiausiu metu ateis vokie-
čiai (K. Šipkausko 1948 m. liepos 22 d. tardymo
protokolas, *ibid.*, b. 13026/3, t. 1, l. 50; K. Šipkaus-
ko 1941 m. sausio 11 d. tardymo protokolas, *ibid.*,
l. 80 a. p.).

¹⁵⁸ Išrašas iš P. Petraičio 1941 m. gegužės 26 d.
tardymo protokolo, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 248,
l. 176.

¹⁵⁹ Vizitinė kortelė, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-14175-Li;
S. Šliūpo stebėjimo byla, *ibid.*, l. 8–10.

¹⁶⁰ P. Petraičio 1941 m. balandžio 30 d. sava-
rankiški parodymai, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 248,
l. 70.

¹⁶¹ *Ibid.*

¹⁶² E. Pašakinskas, *op. cit.*, p. 56.

¹⁶³ P. Malinausko 1949 m. birželio 28 d. tardy-

mo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42422/3, t. 1, l. 31.

¹⁶⁴ K. Šipkauskas, V. Mickevičius, V. Telksnys (Specialusis pranešimas pagal agentūrinę bylą „Priešai“, ibid., ap. 10, b. 3, l. 152), Aleksas Skipitis, K. Grigalavičius (K. Grigalavičiaus 1941 m. sausio 25 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 58, b. 42422/3, t. 2, l. 312 a. p.), Lukaševičius (K. Šipkausko 1948 m. liepos 22 d. tardymo protokolas, ibid., b. 13026/3, t. 1, l. 53), K. Pauga (ibid., l. 52), Mikutiavičius, Stasys Rimkus, Lukošis (ibid., l. 54).

¹⁶⁵ J. Bičiūnas, *Leono XIII fondas ir jo veikla*, LII RS, f. 54–27, l. 73.

¹⁶⁶ A. Mž. [A. Mažiulis], op. cit., p. 21.

¹⁶⁷ K. Šipkauskas buvo paskirtas „XX amžiaus“ administratoriumi (K. Šipkausko 1941 m. sausio 11 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13026/3, t. 1, l. 78 a. p.).

¹⁶⁸ P. Kupčiūno 1940 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, ibid., b. 27042/3, t. 1, l. 13.

¹⁶⁹ P. Kupčiūno 1940 m. gruodžio 10 d. tardymo protokolas, ibid., l. 51.

¹⁷⁰ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo P. Gladkovo ir LSSR NKVD 2-ojo skyriaus viršininko D. Todeso 1940 m. lapkričio 18 d. specialusis pranešimas, ibid., ap. 10, b. 1, l. 28.

¹⁷¹ P. Kupčiūno 1940 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 58, b. 27042/3, t. 1, l. 14–15.

¹⁷² P. Kupčiūno 1940 m. gruodžio 10 d. tardymo protokolas, ibid., l. 50.

¹⁷³ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo P. Gladkovo ir LSSR NKVD 2-ojo skyriaus viršininko D. Todeso 1940 m. lapkričio 18 d. specialusis pranešimas, ibid., ap. 10, b. 1, l. 25.

¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ K. Umbražiūno 1940 m. lapkričio 1 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 67.

¹⁷⁶ K. Umbražiūno 1940 m. gruodžio 5 d. parodymai „Mano susitikimas su Stasiu Kučiu ir Petraška“, ibid., l. 55 a. p.

¹⁷⁷ K. Umbražiūno 1941 m. gegužės 13 d. apklausos protokolas, ibid., l. 66 a. p. Su redaktoriumi J. Prunskiu jis susipažino 1939 m. gegužės mėn., kai šis lankėsi Varšuvoje (J. Prunskis, „Ką teko matyti Lenkijoje“, *Mūsų laikraštis*, 1939, gegužės 11, p. 9).

¹⁷⁸ K. Umbražiūno 1941 m. gegužės 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 67.

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Ibid., l. 67 a. p.

¹⁸¹ J. Būtėnas, op. cit., p. 158.

¹⁸² J. Eretas, *Kazys Pakštas: tautinio šauklio odiseja (1893–1960)*, Vilnius, 2002, p. 137.

¹⁸³ P. Kupčiūno 1940 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27042/3, t. 1, l. 12.

¹⁸⁴ Ibid., l. 15. Su A. Gustaičiu ryšį palaikė P. Kupčiūnas ir J. Jablonskis.

¹⁸⁵ J. Petraitis antisovietinės veiklos bendražygiais laikė P. Kupčiūną, P. Petraitį ir V. Kalakauską (J. Petraitis, op. cit., p. 60). Pats plk. J. Petraitis dažnai lankydavosi „Tarybų Lietuvos“ redakcijoje (J. Petraitis 1940 m. gruodžio 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27042/3, t. 2, l. 174).

¹⁸⁶ 1926 m. perversmo išvakarėse gen. T. Daukantas nakvojo pas P. Kupčiūną (P. Kupčiūno 1940 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, ibid., t. 1, l. 15). Kun. P. Petraitis pažinojo gen. T. Daukantą (Išrašas iš P. Petraitis 1941 m. gegužės 26 d. tardymo protokolo, ibid., f. 3377, ap. 55, b. 248, l. 175).

¹⁸⁷ J. Petraitis 1940 m. gruodžio 24 d. tardymo protokolas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. 27042/3, t. 2, l. 171. Plk. J. Vėbros vadovaujamoje Karinėje tiriamojoje laboratorijoje dirbo krikščionių demokratų šalininkų ir pavasarininkų: dr. Viktoras Jasaitis, Zigmas Starkus, Andrius Gintautas, Juozas Giedraitis, Romualdas Masiulionis (R. Masiulionio 1951 m. balandžio 17 d. tardymo protokolas, ibid., b. 20096, l. 168).

¹⁸⁸ J. Petraitis 1940 m. gruodžio 24 d. tardymo protokolas, ibid., b. 27042/3, t. 2, l. 172. S. Pundzevičius buvo katalikų stovyklai artimo S. Raštikio žmogus (S. Raštikis, *Įvykiai ir žmonės: Iš mano užrašų*, t. 3, Čikaga, 1972, p. 105), bendravo su vysk. K. Paltaroku (K. Paltarokas, *Gyvenimo bruožai: Atsiminimai*, Vilnius, 2005, p. 193, 235).

¹⁸⁹ P. Narutis, op. cit., p. 237.

¹⁹⁰ S. Raštikis, op. cit., p. 109.

¹⁹¹ Labai tikėtina, jog prieš sovietines įgulas Lietuvos kariuomenės Gen. štabo 2-asis skyrius, taip pat VSD 1939–1940 m. vykdė žvalgybinį darbą (V. Kancevičius, op. cit., p. 120). Atrodo, būta valdžios ketinimų nuginkluoti SSRS įgulas. Apie tokius planus visuomenėje buvo nujaučiama. Antai jaunasis katalikas Z. Ivinskis tokiomis mintimis dalijosi su V. Gustainiu (Z. Ivinskis, op. cit., 1939 m. gruodžio 25 d. įrašas).

¹⁹² P. Alkimavičiaus 1947 m. lapkričio 26 d. tar-

dymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15496-Li, l. 66.

¹⁹³ 1941 m. balandžio 17 d. rašto Nr. 2/965 1941 m. balandžio 29 d. papildymas, *ibid.*, ap. 10, b. 5, l. 60.

¹⁹⁴ K. Umbražiūno 1941 m. gegužės 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 66 a. p.

¹⁹⁵ Pavyzdžiui, K. Šipkauskas dirbdamas „Žaibe“ buvo ir „Pilies“ kuopos seržantas (K. Šipkausko 1948 m. liepos 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 13026/3, t. 1, l. 48).

¹⁹⁶ Išrašas iš V. Stankevičiaus 1940 m. spalio 22 d. apklausos protokolo, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 58, l. 2.

¹⁹⁷ *Ibid.*, l. 3.

¹⁹⁸ *Ibid.*, l. 4.

¹⁹⁹ *Ibid.*, l. 6.

²⁰⁰ V. Brandišauskas, *op. cit.*, p. 58.

²⁰¹ Su juo ryšį palaikė jaunas katalikas L. Prapuolenis (P. Narutis, *op. cit.*, p. 281). Jau minėta, kad Kauno studentai ateitininkai pažinojo V. Bulvičių iš jo paskaitų.

²⁰² 1941 m. vasario mėn. nutarimas areštuoti S. Šliupą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14175-Li, l. 2.

²⁰³ S. Šliūpo 1942 m. vasario 27 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 67.

²⁰⁴ A. Armalis atlikdavo V. Bulvičiaus užduotis (Leono Žemkalnio 1941 m. rugsėjo 25 d. parodymai, *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, Vilnius, 1961, p. 153), priklausė tai pačiai antisovietinei organizacijai (*ibid.*, p. 156).

²⁰⁵ Kaltinamojo S. Mockaičio 1941 m. gegužės 29 d. savarankiškas parodymas, *ibid.*, p. 167–168; 1941 m. balandžio 17 d. rašto Nr. 2/965 1941 m. balandžio 29 d. papildymas, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 5, l. 63.

²⁰⁶ Kaltinamojo S. Mockaičio 1941 m. gegužės 29 d. savarankiškas parodymas, *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 168.

²⁰⁷ 1941 m. lapkričio 12 d. kaltinamoji išvada, *ibid.*, ap. 58, b. P-8352, t. 1, l. 92. Su K. Umbražiūnu V. Petraška kontaktavo padedamas „XX amžiaus“ Reklamos ir skelbimų tarnybos darbuotojo S. Kučo (*ibid.*).

²⁰⁸ P. Narutis, *op. cit.*, p. 181.

²⁰⁹ 1941 m. sausio 2 ar 3 d. Vilniaus universiteto doc. T. Petkevičiaus bute įvykusiame nelegaliame susirinkime, kuriame dalyvavo ir J. Jablonskis, J. Šarauskas, gen. A. Gustaitis, aptartas „Laisvosios Lietuvos“ pirmasis numeris (Apie stebėjimo bylą

Nr. 1716, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33430/3, l. 32). Susirinkimo dalyviai susitarė „Laisvosios Lietuvos“ leidimą imti į savo rankas (1941 m. gegužės 5 d. nutarimas dėl J. Jablonskio, P. Malinausko, V. Telksnio, K. Šipkausko, A. Mickevičiaus, K. Grigalavičiaus tardymo ir suėmimo termino pratęsimo, *ibid.*, l. 37).

²¹⁰ *Ibid.*, l. 252.

²¹¹ 1941 m. balandžio 17 d. rašto Nr. 2/965 1941 m. balandžio 29 d. papildymas, *ibid.*, ap. 10, b. 5, l. 59. Anot P. Žukausko-Naručio, okupacijos sąlygomis Šaulių sąjungos veikla buvo tęsiama kitais vardais (P. Narutis, *op. cit.*, p. 292).

²¹² 1941 m. balandžio 17 d. rašto Nr. 2/965 1941 m. balandžio 29 d. papildymas, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 5, l. 58.

²¹³ *Ibid.*

²¹⁴ S. Šliūpo 1942 m. vasario 23 d. pakartotinės apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. P-14175-Li, l. 64–64 a. p.

²¹⁵ 1942 m. kovo mėn. sprendimas dėl kaltinimo J. Maceinai pateikimo, *ibid.*, l. 119.

²¹⁶ 1941 m. vasario 28 d. V. Telksnio ir P. Malinausko akistatos protokolas, *ibid.*, b. 42422/3, t. 2, l. 139. Svarstyta galimybė išlaisvinti K. Bizauską ir A. Merkį (V. Telksnio 1941 m. sausio 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 13026/3, t. 1, l. 112). Būta minčių pagrobti Raudonosios armijos vadą ir iškeisti jį į suimtuosius (*ibid.*, l. 113).

²¹⁷ V. Telksnio 1941 m. sausio 11 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 105.

²¹⁸ NKVD jį laikė Žemaičių mirties bataliono nariu (1940 m. spalio 24 d. nutarimas suimti B. Račį, *ibid.*, b. P-8352, t. 1, l. 2), tačiau akivaizdu, kad tai tas pats Šaulių mirties batalionas, nes B. Račį į kontrrevoliucinę organizaciją įtraukė Šaulių mirties bataliono narys K. Umbražiūnas.

²¹⁹ B. Račio 1940 m. spalio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 13 a. p.

²²⁰ K. Umbražiūno 1940 m. gruodžio 5 d. savarankiški parodymai, *ibid.*, l. 54.

²²¹ K. Umbražiūno 1955 m. kovo 10 d. pareiškimas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui, *ibid.*, l. 108 a. p.

²²² M. Ulinskytės 1940 m. spalio 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 27042/3, t. 2, l. 10.

²²³ P. Kupčiūno 1940 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 13.

²²⁴ V. Brizgys, *Gyvenimo keliai*, Vilnius, 1993, p. 100.

²²⁵ V. Brizgys, *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje*, p. 12.

²²⁶ Anot Z. Blyno, vysk. V. Brizgys rašė laišką K. Pakštui (Z. Blynas, op. cit., p. 84).

²²⁷ V. Brizgys, op. cit., p. 13.

²²⁸ J. Aničas, *Katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje 1940–1944 metais*, Vilnius, 1972, p. 71.

²²⁹ Z. Blynas, op. cit., p. 84.

²³⁰ V. Brizgys, *Gyvenimo keliai*, p. 100.

²³¹ 1940 m. spalio 2 d. P. Gladkovo instrukcija visiems NKVD sričių skyrių viršininkams, J. Žilvitis, „Paimti visus kunigus formuliarinėn apskaiton“, *Lietuvių archyvas: Bolševizmo metai*, t. 1, Kaunas, 1942, p. 30.

²³² P. Narutis, op. cit., p. 127. 1940 m. birželio pabaigoje su Bažnyčios hierarchais ateitininkų reikalais P. Naručiu primygtinai siūlė tartis Ateitininkų federacijos vadas J. Urmanas (ibid., p. 121).

²³³ Ibid., p. 128.

²³⁴ P. Narutis buvo susitaręs su vysk. K. Paltaroku, kad kilus pavojui jį išpės. Tai ir buvo padaryta 1941 m. birželio 14-ąją – trėmimų dieną (P. Narutis, op. cit., p. 249). P. Narutis artimai bendravo su vyskupu ir anksčiau (ibid., p. 126).

²³⁵ J. Deksnys pateikia informacijos apie 1941 m. katalikų („krikdemų“) stovykloje veikusį „gerai užkonspiruotą“ politinį centrą, į kurį įėjo J. Ambrazevičius, J. Katilius, kun. P. Petraitis, adv. Silvestras Balčiūnas (šaltinyje vardas nenurodytas) ir vysk. V. Brizgys, „Bažnyčios deleguotas atstovas politiniame krikdemų judėjime“ (J. Deksnys, op. cit., l. 31).

²³⁶ Studentai ateitininkai Antanas Briedelis ir Antanas Šapalas kartu vadovavo ir krikščionims darbininkams (J. Pajaujis, op. cit., 1993, Nr. 7, p. 53; 1994, Nr. 5, p. 55; Nr. 8–9, p. 88). Studentų ateitininkų sąjungos pirmininkas P. Žukauskas-Narutis palaikė ryšius su K. Ambrozaičiu (ibid., 1993, Nr. 10, p. 54), kuris buvo „Pavasario“ fe-

deracijos vyrų sąjungos sporto vadas ir priklausė „Gajos“ korporacijai (V. Telksnys, op. cit., p. 343). K. Ambrozaitis buvo aktyvus „Laisvosios Lietuvos“ leidėjų grupės narys (ibid., p. 185–186, 206).

²³⁷ P. Narutis, op. cit., p. 210–211.

²³⁸ A. Valiukėno 1945 m. lapkričio 9 d. parodymai, *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 22.

²³⁹ P. Narutis, op. cit., p. 381. P. Narutis pripažįsta, kad vyresniosios kartos vaidmuo buvo didelis. Anot jo, buvo dirbama jaučiant L. Prapuolenio kartos įtaką (ibid., p. 383). Per A. Damušį buvo palaikomi ryšiai su profesūra, Vilniaus štabu ir užsieniu (ibid., p. 296).

²⁴⁰ M. Bloznelis, op. cit., p. 264.

²⁴¹ J. Deksnys, op. cit., l. 21.

²⁴² Ibid.

²⁴³ P. Narutis, op. cit., p. 250. J. Deksnio žodžiais, 1940 m. birželio 22 d. L. Prapuolenis, A. Damušis, J. Ambrazevičius, buvęs plk. prof. J. Vėbra, Z. Ivinskis ir kiti „nutarė paskatinti jų žinioje esančius studentus „aktyvistus“ nakties metu užpulti Parodos aikštėje esantį ginklų sandėlį“ (J. Deksnys, op. cit., l. 6).

²⁴⁴ S. Jegelevičius, „Lietuvos laikinoji vyriausybė“, *LKMA metraštis*, t. 26, Vilnius, 2005, p. 518.

²⁴⁵ P. Narutis, op. cit., p. 332.

²⁴⁶ Ibid., p. 257.

²⁴⁷ Ibid., p. 325. O nesiekė, matyt, ir dėl to, kad jiems stigo autoriteto, kuris leistų tai daryti.

²⁴⁸ M. Bloznelis, op. cit., p. 49, 54.

Gauta 2010 09 10
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3, Vilnius

Ramūnas Labanauskas

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE YOUNG CATHOLIC MOVEMENT AND THE SOVIET REGIME FROM 1940 TO 1941

Summary

This article explores the relationship between the Young Catholic Movement (hereinafter – YCM), which began operating in Lithuania in the second half of the thirties and included public and cultural figures of the intellectual Catholic elite (Pranas Dielininkaitis, Ignas Skrupskelis, Juo-

zas Ambrazevičius, Juozas Grinius, Antanas Maceina, and others), and the Soviet regime between 1940 and 1941.

In this period, the public and political Catholic elite, expecting a war between Germany and the Soviet Union soon and thinking that the Soviet regime would be short-

lived, opted for an externally loyal form of cooperative relationship with the Soviet regime, at the same time making all efforts to retain the public Catholic structures that operated before the occupation. A major part of the elite secretly sought to re-establish Lithuania's independence with the help of Germany, whereas others were more cautious about the German orientation and did not reject dependence on the USSR as a more handy option for the Lithuanian nation. One of the latter was Rev. Mykolas Krupavičius, who most actively advised the new government to cooperate with the Soviets in the summer of 1940. However, the episcopate's *modus vivendi* with the regime was two-faced – pretended loyalty while at the same time secretly acting against the regime.

Young Catholics, together with the Catholic elite, recognised the People's government and the Soviet regime and did not express public dissatisfaction with the destruction of Lithuania's statehood due to the positive attitude of their ideology based on a socially targeted approach towards the reforms implemented by the Soviet regime. Inside the public Catholic structures affected by and dependent on the YCM, the YCM secretly developed a framework for anti-Soviet resistance, however. To develop this framework, the movement's relationship with Kazys Škirpa, the Lithuanian envoy to Germany, maintained via Jonas Jablonskis and the journalist Kazys Umbražiūnas, was important. By autumn 1940, when the anti-Soviet resistance was massively joined by students from the federation "Ateitininkai", the key work for anti-Soviet resistance was essentially conducted by the Lithuanian Christian Workers' Union (LCWU), lead by Dielininkaitis, and the federation "Pavasaris", which was the LCWU's reserve. The leadership of "Pavasaris" (Rev. Alfonsas Lapė, Stasys Šliūpas, Antanas Valaitis, etc.) made great efforts to retain organisational structures and reform them to perform resistance tasks. One of the tasks was to publish the newspaper "Laisvoji Lietuva" (Engl. "Free Lithuania"). The directive to issue the newspaper was passed by Vincas

Kalakauskas, former head of the LCWU and messenger between the Berlin Anti-Soviet Resistance Centre (later the Lithuanian Activist Front [LAF]) and Lithuania.

Catholic resistance was closely related to the structures of the Catholic newspaper "XX amžius". Its network of its associates, reporters, and distributors was involved in anti-Soviet resistance. Petras Kupčiūnas, a member of the editorial staff, contributed a lot to moving Catholic activists to Germany. His close ties with high ranking army officers, particularly employees of the 2nd division of the Lithuanian General Staff, provided conditions for the anti-Soviet underground to form, partially relying on an earlier relationship with intelligence structures. The printing house "Žaibas" played an important part in anti-Soviet resistance in Kaunas.

The network of associates, reporters, and distributors of "XX amžius" and the group that published "Laisvoji Lietuva" closely cooperated with the Lithuanian Riflemen's Union, which in the time of the Soviet occupation acted as a death squad and through which the Catholic resistance contacted non-Catholic resistance. The characteristic activity of the Lithuanian Riflemen's Union was to penetrate the Soviet government and educational and trade organisations. In order to conceal anti-Soviet activity, Soviet patriotism was emphatically displayed.

The episcopate played a very important role in the anti-Soviet resistance of Catholics. The possibility to re-establish Catholic organisations (such as "Ateitininkai", the federation "Pavasaris", the LCWU, etc.) and coordinate their activities under the conditions of occupation was arranged with bishops, particularly with Bishop Vincentas Brizgys.

During the June Uprising of 1941, young Catholics performed the functions of ideological and political leaders (on the initiative of Adolfas Damušis, one of the key initiators of the LAF, the advisory board of the LAF was formed) and their students, members of "Ateitininkai", carried out practical daily tasks.